

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU**

İLHAM TAHİROV

DİALEKT LEKSİKASINDA ALINMA SÖZLƏR

(şərq qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə)

Bakı – «Nurlan» – 2004

*Azərbaycan MEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının
30 iyun 2004-cü il (protokol № 5)
qərarı ilə çap olunur.*

Azərbaycan dialektologiyası – 8

Redaksiya heyəti:

A.A.Axundov, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor; **Q.Ş.Kazımov**, filologiya elmləri doktoru, professor; **M.Ə.Mahmudov**, filologiya elmləri doktoru; **S.M.Behbudov**, filologiya elmləri namizədi

Redaktor: Novruzəli Məmmədov
filologiya elmləri namizədi

Rəyçilər: Mirzə Rəhimov
Filologiya elmləri doktoru, professor

Fazil Əhmədov
filologiya elmləri namizədi

İlham Tahirov.

Monoqrafiyada Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələri Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dialekt və şivələr səviyyəsində tədqiqatə cəlb edilmiş, dialekt leksikasının zənginləşməsində müxtəlif İran dillərinin rolu araşdırılmış, həmin dillərdən alınma sözlərin fonetik, qrammatik təbiəti və leksik-semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, imkan daxilində İran dillərindən qədim alınma sözlər layı aşkar edilmişdir

Əsər elmi ictimaiyyət və təhsil-tədris sistemi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ÖN SÖZ

Müasir dilçilik ədəbiyyatında alınma sözlərin öyrənilməsinin aktuallığı və zəruriliyi döənə-döənə qeyd edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində də bu problem ədəbi dil səviyyəsində kifayət qədər işlənmişdir, lakin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində alınma sözlər, o cümlədən İran mənşəli alınma sözlər geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu sahəyə ara-sıra tədqiqat əsərləri, məqalələr həsr olunsa da, ümumiyyətlə, müəyyən dialekt və şivələr qrupunda alınmalara həsr edilmiş monoqrafik tədqiqat işi yoxdur.

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin əhatə etdiyi ərazidə müxtəlif dilli xalqlar yaşayır. Onlar əsrlər boyu qonşuluq şəraitində yaşayaraq müxtəlif siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr saxlamışlar. Şübhəsiz, bu əlaqələr onların dillərinə təsir etməyə bilməzdi. Bu ərazidə yaşayan xalqlar arasında ümumünsiyyət vasitəsi olmuş Azərbaycan dili onların dillərinə təsir etdiyi kimi, özü də qarşılıqlı təsirə məruz qalmışdır.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqədə olduğu İran (fars, tat, talış) dillərinin təsiri özünü göstərir. Lakin bu təsir eyni səviyyədə deyil. Bu dialekt və şivələrin əhatə etdiyi bütün ərazidə qədim yazı ənənəsinə malik fars dilinin təsiri görünürsə, tat və talış dillərinin təsiri ancaq həmin dillərin yayıldığı ərazidə hiss olunur.

Qeyd edilən dialekt və şivələrdə Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılması təkcə Azərbaycan dialektologiyası üçün deyil, ümumi dilçilik və dil əlaqələrinin bəzi nəzəri problemlərinin həlli üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəqillik qazanmış Azərbaycan respublikasında milli münasibətlərin inkişafının daha da mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi, Azərbaycanın Avropaya və dünyaya inteqrasiya olunduğu bir zamanda belə bir mövzuya müraciət edilməsi xüsusilə zəruridir. Milli münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dil əlaqələrinin və onların tarixinin öyrənilməsi həmin dillərin daşıyıcıları olan xalqlar

arasında ictimai iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr probleminin daha müvəffəqiyyətli həllinə imkan yaradar.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin leksikasına İran dillərinin (fars, tat, talış) leksik təsirini üzə çıxarmaq, həmin dialekt və şivələrdə İran mənşəli sözlərin yerini və rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Dialekt və şivələrdəki İran mənşəli sözlər öz xarakterinə görə digər alınmalardan fərqlənir. Bunu nəzərə alaraq monoqrafiyada :

- dialekt və şivələrdə alınma sözlərin fonetik-morfoloji mənimsənilməsi;

- alınma sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- dialekt və şivələrdə alınma sözlərin ümumi və fərqli fonetik, morfoloji və semantik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması;

- Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində dialekt və şivələrdəki alınma sözlərin əhəmiyyəti;

- alınma sözlərin tematik qruplar üzrə təsnif edilməsi və s. məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində Azərbaycan və İran dilləri əlaqələrinin ilk dəfə olaraq dialekt və şivələr səviyyəsində geniş planda monoqrafik tədqiqata cəlb edildiyi, dialekt leksikasının zənginləşməsində müxtəlif İran dillərinin rolunun araşdırıldığı bu monoqrafiyada İran dillərindən kifayət qədər dil materialı tədqiqata cəlb edilmişdir ki, bu da həmin dillərdən alınma sözlərin fonetik, qrammatik təbiəti və leksik-semantik xüsusiyyətləri barədə müəyyən nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir. Monoqrafiyada dialekt və şivələrin leksikasındakı alınma sözlər təkcə təhlil və təsvir edilmir. Bununla yanaşı, imkan daxilində İran dillərindən qədim alınma sözlər layı aşkar edilir, bir çox sözlərin tarixi-etimoloji inkişaf yolu izlənilir və bu məqsədlə türk, İran və digər Hind-Avropa dillərinin, eyni zamanda qədim yazılı abidələrin materiallarından istifadə olunur. Azərbaycan toponimiyasında alınma sözlərin işlənməsi və onların üzə çıxarılmasında dialekt və şivə materiallarının əhəmiyyətinə də diqqət yetirilir.

Türk dillərinin, xüsusilə Azərbaycan dilinin dil əlaqələri fonunda müqayisəli-tarixi, tipoloji cəhətdən öyrənilməsində, dialekt və şivələrin lüğət tərkibində substrat leksikasının müəyyənləşdirilməsində əsl mənbə olan alınma sözlər, alınma terminoloji leksika, toponim və mikrotoponimlərin vahid bir tam halında araşdırılması çox böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın materialları və əldə olunan nəticələrdən müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli qrammatikalarının, ali təhsil müəssisələrinin filoloji fakültələri üçün müvafiq dərslik və metodik vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin hazırlanmasında dissertasiyanın materialları xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki dialektoloji lüğətin 1964-cü il nəşrində və çap prosesində olan yeni nəşrində də Azərbaycan dilinin müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsində dialekt və şivələrin lüğət tərkibinə keçən alınma sözlər dialekt vahidləri kimi verilmişdir. Əslində belə sözlərə dialekt vahidi kimi deyil, alınma sözlər kimi yanaşılmalıdır.

Bu tədqiqat işi Azərbaycan dilçiliyində müəyyən qrup dialekt və şivələrdə müxtəlif İran dillərindən alınma sözlərin araşdırılmasında ilk təcrübədir və buna görə də güman etmək olar ki, gələcəkdə nəinki Azərbaycan dilində, eləcə də ayrı-ayrı türk dillərində, onların dialekt və şivələrində və ya türk dillərinin müəyyən bir qrupunda (məsələn, oğuz və qıpçaq qrupu dillərində) eyni səpkidə tədqiqat işlərinin aparılması üçün nümunə ola bilər. Belə tədqiqatlar türk dillərində İran mənşəli alınma sözlərin və eləcə də İran dillərində türk mənşəli leksikanın ümumi və fərqli cəhətlərinin, alınma prosesinin tarixi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasına imkan yaratmış olar.

Monoqrafiyada əsas faktik material kimi müəllifin müvafiq dialekt və şivələr üzərində canlı müşahidələri nəticəsində topladığı materiallardan, Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin çap prosesində olan yeni nəşrinin materiallarından, Azərbaycan dilçiliyində dialektologiyaya aid yazılmış dissertasiya, monoqrafiya və məqalələrdən seçilmiş söz və ifadələrdən, Nəsimi adına Dilçilik

İnstitutunun dialektologiya şöbəsinin kartotekasının materiallarından istifadə edilmişdir.

P. S. Möhtərəm oxuculara təqdim etdiyim bu monoqrafiyanı 1991-1993-cü illərdə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspiranturasında oxuyarkən namizədlik dissertasiyası şəklində müdafiə etdiyim tədqiqat işi əsasında hazırlamışam. 1994-cü ildə həmin tədqiqat işini uğurla müdafiə etmişəm. O vaxtdan on ildən çox bir müddət keçib. Üstündən xeyli vaxt ötdüyünə görə dissertasiyanı nəşrə hazırlamaq fikrindən uzaq idim. Şəxsiyyətinə və elminə həmişə dərin hörmət və məhəbbətlə yanaşdığım görkəmli dilçi alimimiz, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov Dilçilik İnstitutunun Dialektologiya şöbəsinə müdir gələndən sonra həmin şöbədə müxtəlif illərdə aparılmış, müdafiə edilmiş, lakin çap olunmamış tədqiqatların silsilə nəşrlərini hazırlamaq təklifi ilə həmin tədqiqat müəlliflərinə müraciət etmişdir. Artıq həmin təklifin reallaşdırılması istiqamətində xeyli işlər görülmüş, «Azərbaycan dialektologiyası» silsiləsindən yeddi kitab işıq üzü görmüşdür. Hörmətli Qəzənfər müəllim özünün təklifi ilə mənə də müraciət edəndən bəri dissertasiyanın üzərində yenidən işləyib, onu təkmilləşdirmək barədə çox düşündüm, lakin çox götür-qoydan sonra iş o zaman necə yazılıbsa, eyni şəkildə nəşrə verməyi qərarlaşdırdım. Beləliklə, «Azərbaycan dialektologiyası» silsiləsindən səkkizinci kitab Siz oxucuların qarşısına çıxır. Əsəri oxuyub dəyərli təklif və iradlarını müəllifə çatdırıcaq hər bir şəxsə öncədən minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ İRAN DİL ƏLAQƏLƏRİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ

Azərbaycan ərazisində tarix boyu müxtəlif xalqlar yaşamış və yaşayırlar. Azərbaycanın etnik rəngarəngliyi haqqında qədim yunan, erməni, gürcü, ərəb və fars mənbələri məlumat verir.¹

Azərbaycan özünün çox zəngin etnik, mədəni, siyasi tarixi ilə birlikdə bu ərazidə fəaliyyət göstərən dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından maraqlı tədqiqat obyektini kimi də diqqəti çəkir. Çox qədim zamanlardan özünün çoxdilliliyi ilə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən Azərbaycan ərazisində müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan yazılı və yazısız dillər təmsil olunmuşdur. Bu dillər dildaxili və dilxarici faktorların təsiri ilə inkişaf edir, bir-birini zənginləşdirirlər.

Çoxəsrlik türk-İran dil əlaqələrinin öyrənilməsi, onların fonetika, morfologiya, sintaksis və xüsusilə leksika sahəsində bir-birilərini qarşılıqlı zənginləşdirmələrinin tədqiq edilməsi həm türkologiya, həm də iranşünaslıq və eləcə də ümumi dilçilik və dil əlaqələri problemi üçün əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir.

Türk-İran dil əlaqələrinin bütün geniş spektrinə toxunmadan və bunu qarşıya məqsəd qoymadan qeyd etmək olar ki, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin də daxil olduğu oğuz qrupu dillərinin tarixi leksikologiyasının bir sıra mühüm problemlərini İran dilləri ilə qarşılıqlı əlaqələri nəzərə almadan düzgün şəkildə başa düşmək və həll etmək olmaz. Bununla yanaşı, türk dillərinin, eləcə də İran dillərinin bir sıra dialekt və şivələrinin formalaşması tarixini türk-İran etnodil əlaqələrini nəzərə almadan tədqiq etmək düzgün olmazdı və mümkün deyil.

¹ Bu barədə bax: Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1986; Гусейнов Р.А. Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. Баку, 1960; Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. Баку, 1986; Мамедов Т.М. Албания и Атропатена по армянским источникам (IV-VII вв.). Баку, 1977; Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974 və s.

Türk-İran dil əlaqələri heç də dünənin, bugünün hadisəsi deyildir. Bu əlaqələrin çox dərin tarixi kökləri vardır.

Həm türk, həm də İran dilləri üçün onların qarşılıqlı əlaqələrinin əhəmiyyəti haqqında tərkiqlər, iranşünaslar qeyd etmişlər. Türk dillərinin tarixi məsələlərinə dair çox dəyərli fikirləri olan akad. A.N.Kononov yazırdı: «Türkdilli xalqların mədəni əlaqələrinin tarixi üçün bir tərəfdən, ərəb və İran dillərindən türk dilərinə, digər tərəfdən, türk dillərindən ərəb və İran dillərinə alınmaların araşdırılması Çin və Soqdi dillərindən qədim leksik alınmaların öyrənilməsi qədər böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir».²

«İran dilləri, görünür, türk dilləri ilə ən erkən qarşılıqlı əlaqələri olan Hind-Avropa dillərindəndir».³

İran dillərinin tarixi inkişafına dərindən bələd olan görkəmli iranşünas İ.M.Oranski türk-İran dil əlaqələrini çox qədim köklərə malik olduğuna işarə edərək yazırdı: «Min ildən yuxarı İran-türk dil əlaqələri nəticəsində Orta Asiya, İran, Zaqafqaziya və Kiçik Asiyanın türk dillərinə xeyli miqdarda İran (xüsusilə fars) sözləri keçmiş və əksinə, İran dilləri və dialektlərinə çoxlu türk (və monqol) alınma sözləri daxil olmuşdur».⁴

Göründüyü kimi, yuxarıda sadalanan fikirlər geniş mənada türk-İran əlaqələri haqqındadır. Türk-İran dil əlaqələrinin tərkib hissələrindən biri kimi Azərbaycan dilinin İran dilləri – fars, tat, talış dilləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tarixinə qısa şəkildə nəzər salmaq tədqiq olunan problemin hansı tarixi köklərə söykəndiyini açıb göstərmək, həmin problemin tədqiqat mövzusu kimi götürülməsinin heç də təsadüfi olmadığını sübut etmək, xüsusilə indiki şəraitdə respublikamızda milli münasibətlərin inkişafı baxımından maraqlı olardı.

Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin kökləri çox qədimdir. Belə bir müddəə həm tarixi, həm də linqvistik faktlarla təsdiqlənir.

² Кононов А.Н. Тюркское языкознание в СССР на современном этапе. Итоги и проблемы // Проблемы современной тюркологии (Материалы тюркской конференции), Алма-Ата, 1980, стр.19.

³ Мусаев К.М. Тюркско-иранские языковые контакты // СТ, 1986, № 6, стр.26.

⁴ Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979, стр.72.

Elmi mənbələrdə Azərbaycan və İran dillərinin əlaqələrini təsdiqləyən çoxsaylı tarixi faktlara rast gəlmək olar.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, irandilli tayfaların şimal-şərqdən cənub-qərb istiqamətindəki miqrasiyası prosesində Talış zonası müstəsna rol oynamışdır. İrandilli tayfaların müasir İran ərazisinə Qafqaz yolu ilə keçməsinə iddia edən tarixçilər bu zonanı Qafqaz (xüsusilə Zaqafqaziya) ilə İran arasında maddi mədəniyyətin qapısı adlandırırlar. M.N.Poqrebova e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlində Şərqi Zaqafqaziya ilə İranın əlaqələrindən danışarkən qeyd edir: «Ön Asiyanın İran tipli xəncərləri Zaqafqaziyada Mil düzü və Naxçıvan ərazisindən tutmuş şimala – Şimali Osetiyaya qədər yayılmışdır. Onların biri istisna olmaqla hamısı Qafqazın şərq hissəsində tapılmışdır. Görünür, İran-Qafqaz əlaqələri bu halda Talış vasitəsilə baş vermişdir. Şərqi Zaqafqaziyada tapılan Ön Asiya tipli xəncərlərdən biri bilavasitə talış mənşəlidir».⁵

Eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycana, xüsusilə Talış zonası da daxil olmaqla Xəzər sahili bölgələrə irandilli tayfaların gəlməsi intensiv hal təşkil edir. Azərbaycanın cənub-qərbindən İran istiqamətində hərəkət edən kimmerilər, skiflər, saklar Talış zonasından yan keçə bilməzdilər.

Tədqiqatçıların təxmin etdiyinə görə, kimmeri və skiflərdən başqa, qərbi İran tayfaları – midiyalılar, farslar, saqartilər və b. da İrana Qafqaz (xüsusilə Azərbaycan) yolu ilə keçmişlər.⁶ Midiyada rəsmi (ola bilsin ki, tayfalararası) dil, şərti olaraq «Midiya dili» adlandırılan dil olmuşdur. Həmin dildə yazılı abidələr, mətnlər bizə gəlib çatmamışdır.⁷ Midizmlərə – xüsusilə antroponim və etnonimlərə və eləcə də ayrı-ayrı sözlərə assur, yunan mənbələrində və qədim fars qayaüstü yazılarında rast gəlinir. Buna baxmayaraq

⁵ Погребова М.Н. К вопросу о связях Восточного Закавказья и Ирана в конце II – начале I тыс. до н.э. // История Иранского государства и культуры. М., 1971, стр.191.

⁶ Грантовский Э.Р. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, стр.340.

⁷ İran dillərinin gözəl mütəxəssisi V.B.Henninqə görə, Msxetdə arami yazılı kitabələrin biri Midiya dilində, daha dəqiq desək, orta Midiya dilində yazılmış mətndən ibarətdir. –Bu barədə bax: Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989, стр.29.

güman etmək olar ki, Herodotun «Tarix»ində (e.ə. V əsr) adları çəkilən altı Midiya tayfası *lingua franca*’ya malik olmuşlar.

İranşünasların fikrinə görə, e.ə. V-III əsrlərdə Atropatenada fəaliyyət göstərən İran dili İberiyada danışılan İran dilinə yaxın olmuşdur.⁸

Atropatena ilə Albaniya sıx əlaqəli olmuşdur. Azərbaycanın bu iki vilayəti nəinki mədəniyyət, eləcə də etnik mənada bir-birinə yaxın idi. Bu ərazilərdə təmsil olunan İran dialektlərinin iki qohum dilin dialektləri olması fikri irəli sürülür. Hər halda İran dillərinin qəbul olunmuş bölgüsündə Midiya dialekt massivi şimal-qərb qrupu, qədim fars dili isə cənub-qərb qrupu İran dillərinə aid edilir.⁹ İran dillərinin müasir dialekt qruplarından bir neçəsi, o cümlədən talış dili də bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Midiya dilinin, daha dəqiq desək, Midiya dialekt massivinin qalığı hesab edilir.¹⁰

Talış dilinin bir çox fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan və İran ərazisindəki fars, tat, kürd və digər İran dillərindən fərqləndiyi artıq sübut olunmuşdur. Tədqiqatçılar talışları bu ərazidə mövcud olan digər irəndilli etnoslardan fərqləndirən ayrı faktorları da qeyd edirlər. Onlardan biri talışların əsrlərdən bəri qapanıb qaldığı ərazi bütövlüyüdür. Bunu nəzərə alaraq S.Ə.Kəsrəvi talışları Əhəmənilər dövründən Azərbaycanın şimal-şərq dağlarında yaşayan qədim kadusilərin nəsiləri sayır.¹¹

Kadusilər (kaduslar) haqqında ilk məlumata Herodotda rast gəlirik. O, kadusilərin Əhəmənilərin XI satraplığı tərkibində olmasını qeyd edir.¹² Sonralar kadusilər haqqında digər antik müəlliflər də məlumat verirlər. Kadusilər müasir talışların əcdadları olmuşdur və onların məskunlaşdığı ərazi Atropatenaya aid

⁸ Bu haqda V.B.Henninqə istinadən N.X.Məmmədov bəhs edir. –Вак: Мамедов Н.Х. Исторические корни азербайджанско-иранских языковых взаимоотношений // СТ, 1990, № 1, стр.53.

⁹ Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении, стр.38-39.

¹⁰ Миллер Б.В. Талышский язык. М., 1953, стр.229; Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III-VIII вв. Баку, 1983, стр.40.

¹¹ Kesrevi S.A. Nameha-ye Şehrha ve dehha-ye İran. Teheran, 1956, s.20-41.

¹² Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование). Т.І. Баку, 1991, стр.360.

edilmişdir.¹³ Diqqəti cəlb edən faktlardan biri də odur ki, kadusilərin yaşadığı yerlər haqqında antik müəlliflərin verdiyi məlumatlarla ərəb müəlliflərinin «at taylasan»lar (talışlar) barədəki məlumatları üst-üstə düşür, uyğun gəlir.¹⁴

Talışlara xüsusi məqalə həsr etmiş Ə.Rəcəbov da müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq qeyd edir ki, kadusilər talışların əcdadlarıdır.¹⁵

Talışların və talış dilinin mənşəyinə dair tədqiqatçıların fikirlərini təhlil edən N.X.Məmmədov bu dilin V əsrdə müstəqil dil kimi mövcud olduğu qənaətinə gəlir.¹⁶ Tarixi və linqvistik faktlar bu fikri qəbul etməyə və eyni zamanda Azərbaycan-talış dil əlaqələrinin həmin dövrdən başlanması qənaətinə gəlməyə əsas verir.

İrandilli tatların Azərbaycan ərazisinə gəlməsi haqqında tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Bəzi müəlliflərə görə, tatların bir qrupunun Azərbaycana köçürülməsi hadisəsi İran şahı Keykavusun nəvəsi I Keyxosrov dövründə baş vermişdir.¹⁷ Bəziləri daha qədimə gedərək yazırlar ki, tatlar e.ə. 700-cü ildə Azərbaycana gəlmiş ari tayfalarındandır.¹⁸ Başqaları tatların Azərbaycan ərazisinə gəlişini eramızın II-VII əsrlərinə aid edirlər.¹⁹ Bu tədqiqatçıları birləşdirən ümumi fikir ondan ibarətdir ki, tatlar Azərbaycana köçürmə siyasəti nəticəsində gəlmişlər. «Sasani hökmdarları Albaniyanı öz hakimiyyətləri altında saxlamaq və orada özlərinə dayaq yaratmaq üçün Albaniyaya İran dillərində danışan əhali köçürürdülər. Onlar Sasanilər üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən rayonlarda yerləşdirilirdi. Bu əhali Abşeronun, indiki

¹³ Yenə orada, s.360.

¹⁴ Vəlixanlı N.V. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, s.16.

¹⁵ Rəcəbov Ə.Ə. Talışlar // «Talış sədo» qəzeti, 1992, № 1, 2.

¹⁶ Мамедов Н.Х. Исторические корни азербайджанско-иранских языковых взаимоотношений // СТ, 1990, № 1, стр.54.

¹⁷ Насиуев М.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971, s.23-24.

¹⁸ Алиев К. К вопросу языков на территории Азербайджана // Труды Института Истории АН Азерб.ССР, т.XIV, 1960, стр.47.

¹⁹ Əhmədov T.M. Azəri dili ilə tat dilinin qarşılıqlı əlaqəsinə aid bəzi qeydlər // ADU-nun «Elmi Əsərləri», dil və ədəbiyyat seriyası, 1965, № 6, s.81.

Şamaxı, Dəvəçi, Quba və başqa rayonlarının ərazisində məskən salırdılar. Onların qalıqları indi də bu yerlərdə yaşamaqdadır». ²⁰

«Sasani çarları Qubad və onun oğlu Xosrov Ənuşirvanın dövründə Abşeron yarımadasından başlayaraq Azərbaycan ərazisinin Xəzəryanı zolağına irandilli əhalinin yeni dəstəsi köçürüldü... «Tat» adlandırılmış bu irandilli köçkünlərin kütləviliyi və onların Azərbaycanın şimal-şərqində – Şirvanda, Dəvəçi-Quba və Abşeron yarımadasında – bir-birinə yaxın ərazilərdə yerləşdirilməsi, bununla yanaşı öz dillərini uzun müddət saxlaması səbəbindən həmin zona – indiyə qədər sıx irandilli onomastika ilə örtülmüşdür». ²¹

İrandan köçürülmüş əhali və onların qalıqları haqqında A. Bakıxanov XIX əsrdə yazırdı: «Şamaxı və Qudial (Quba) şəhərləri arasında yerləşən bütün mahalların əhalisi, Şirvan qəzasının Göüz, Lahıc və Qoşunlu, Quba qəzasının Barmaq, Şeşpara, Buduqun aşağı hissəsi və Bakı qəzasının hamısı, tərəkmə və ya türkmənlərin yaşadığı altı məntəqə istisna olmaqla tat dilində danışır ki, bu da onların fars mənşəli olmasını göstərir». ²²

Sasanilərin köçürmə siyasəti nəticəsində qeyd edilən ərazidə Qərbi İran etnik elementinin nəzərə cərpacaq dərəcədə artması tat dilinin formalaşmasına əlverişli zəmin yaratdı.

Sasanilərin hərbi-strateji məqsədlərlə bağlı həyata keçirdikləri bu köçürmə zamanı irandilli əhali imperiyanın ayrı-ayrı rayonlarından və müxtəlif vaxtlarda köçürüldü. Belə hesab etmək olar ki, indi tatlar arasındakı dil fərqləri o zamankı qəbilə-tayfa fərqlərinin nəticəsidir. «Bu fərqlər elə o zamandan – köçürmə dövründən əvvəl mövcud olmuş və indi də öz xüsusiyyətini saxlamaqdadır». ²³

IV əsrdən başlayaraq Sasanilər Albaniyanın şimal sərhədlərini, xüsusilə Çul-Dərbənd istiqamətindəki sərhədlərini möhkəmləndirməyə diqqət yetirirlər. Şimaldan türkdilli tayfaların kütləvi

²⁰ Azərbaycan tarixi. I c., Bakı, 1961, s.98.

²¹ Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990, стр.73-74.

²² Бакиханов А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1991, стр.24.

²³ Əhmədov T.M. Azəri dili ilə tat dilinin qarşılıqlı əlaqəsinə aid bəzi qeydlər // ADU-nun «Elmi Əsərləri», dil və ədəbiyyat seriyası, 1965, № 6, s.83.

hücumları Sasani imperiyasını çox narahat edirdi. Buna görə də I Yezdəgird dövründə V əsrdə Dərbənd zonasına İrandan (əsasən Gilan ərazisindən) 10 min ailə köçürüldü. Az sonra 30 min mehrani ailəsi Arran zonasına köçürüldü. V.F.Minorskiyə istinad edən N.X.Məmmədov yazır ki, belə hallara ola bilsin ki, əvvəllər hələ Əhəmənilər dövründə də Qafqaz keçidlərini şimal tərəfdən ehtimal edilən basqınlardan qorumaq məqsədilə yol verilmişdir.²⁴

S.Aşurbəyli Şirvan zonasındakı bəzi irandilli tayfaların Lahıcandan, Təbəristandan, Gilandan və b. yerlərdən gəldiyini qeyd edərək yazır: «Tatlar, şübhəsiz, Şirvan ərazisində qədim etnik təbəqələrdən biridir».²⁵

A.L.Qrünberq müsəlman tatlarının (Lahıc və onun ətrafındakı kəndlər də daxil olmaqla) 2000 kv.km sahəni əhatə etdiyini göstərir.²⁶

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri yekunlaşdırıb belə nəticəyə gəlmək olar ki, qeyd edilən ərazidə VIII-IX əsrlərdə tat dili formalaşır. Tatların yerləşmə arealı ilə tatdilli toponimiyanın yayılma arealı da gəldiyimiz nəticəni təsdiqləyir. Şübhə yoxdur ki, tat-Azərbaycan dil əlaqələri də bu zamandan başlayır.

Beləliklə, VII əsrin ortalarına yaxın Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi üç komponentdən ibarət olmuşdur: Azərbaycanın bütün ərazisi boyu türkdilli, şimal-qərb zonasında qafqazdilli və irandilli (şimal-şərqdə tatlar, cənub-qərb tərəfdə talışlar).²⁷

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanın müasir əhalisinin etnik tərkibi və yerləşməsi onun qədim dövrdəki mənzərəsini zəif şəkildə də olsa əks etdirə bilər.²⁸ «Coğrafi adların arealı Albaniyanın qədim əhalisinin yayıldığı sahənin xəritəsini bərpa etməyə imkan verir. Qafqazdilli əhali Kürdən şimalda və cənubda olan ərazidə, irandilli əhali ilə əsasən Azərbaycanın şərqində məskunlaşmışdı (buraya

²⁴ Мамедов Н.Х. Исторические корни азербайджанско-иранских взаимоотношений // СТ, 1990, № 1, стр.54.

²⁵ Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, стр.21.

²⁶ Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов. Л., 1963, стр.5.

²⁷ Бах: Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990; Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, стр.368.

²⁸ Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Doktorluq diss. Bakı, 1990, s.65.

Abşeron və İranadək olan sahil zolağı mənsub idi). Türkdilli əhali isə əsas etibarilə Kür, Araz çayları arasında və bunlardan daha cənubda olan ərazidə məskən salmışdı».²⁹

Türkdilli etnoslar V-VI əsrlərdən üstünlük təşkil edir, onlar irandilli və qafqazdilli əhalinin yerləşdiyi arealda da təmsil olunurdular. Türkdilli əhalinin belə geniş ərazidə yayılmasının və Azərbaycan dilinin Azərbaycanda yaşayan türk və qeyri-türklər arasında ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinin səbəblərini iqtisadi faktorlarla əlaqələndirən Ə.Sumbatzadə yazır ki, talışlar və tatlar, Dağıstan xalqları əsrlərdən bəri məskunlaşdığı yerlərdə oturaq həyat keçirdiyindən az hərəkətdə olmuşlar. Azərbaycandakı türkdilli tayfalar köçəri həyat sürdüyündən həm qış, həm də yay otlaqlarına ciddi ehtiyac hiss edirdilər, buna görə də onlar nəinki düzənliklərdə, eləcə də dağlıq yerlərdə geniş ərazini tuturdular. Köçəri maldarlıq və qoyunçuluq adlanan bu iqtisadi faktor onları ildə iki dəfə düzən yerlərdən dağlıq yerlərə və əksinə hərəkət etməyə məcbur edirdi. Bu hərəkətmələr zamanı türkdilli tayfalar həmin istiqamətlərdə məskunlaşmış qeyri-türk xalqlarla qaynayıb-qarışırdılar. Həmin əlaqələrin əsas müəyyənədicisi amili oturaq-əkinçilik və köçəri maldarlıq məhsullarının mübadiləsi idi. Ölbəttə, belə əlaqələr prosesində Azərbaycan dili məkan münasibətləri baxımından tədricən ümumxalq danışq dilinə çevrilirdi.³⁰

Məhz bu səbəbdən VI-VII əsrlərdə Azərbaycan dili etnik və dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün azərbaycanlılar üçün *lingua franca* funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır.³¹

Beləliklə, mövcud faktlara əsasən belə güman etmək olar ki, Azərbaycan ərazisində qeyri-türk əhali ilə türk etnosu arasındakı ardıcıl iqtisadi etnomədəni və etnolingvistik əlaqələr IV-V əsrlərdən başlamışdır.

Azərbaycan dili ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməklə fars, talış və tat dillərinə müəyyən təsir göstərməyə başlayır. Bunu

²⁹ Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Oçerklər. Bakı, 1972, s.89.

³⁰ Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990, стр.150.

³¹ Мамедов Н.Х. Исторические корни азербайджанско-иранских взаимоотношений // СТ, 1990, № 1, стр.57.

konkret linqvistik faktlar da təsdiqləyir. Q.Derfer³², H.Zərinəzadə³³, Ə.Dəmirçizadə³⁴, M.Rəhimov³⁵, V.Aslanov³⁶ və başqaları Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin ilk orta əsrlərdə başladığını qeyd edirlər. Başqa tədqiqatçılar bir qədər də irəli gedərək yazırlar: «Müasir fars və türk dillərində **ki** bağlayıcısının, I və III şəxs əvəzliliklərinin (*mən, o//u*), həmçinin eyni məqamlarda şəxs və xəbərlilik şəkilçilərinin uyğunluğu da (I şəxs təkdə – **m** ünsürünün işlənməsi, III şəxs təkdə isə bu şəxs anlayışının sıfır morfemlə ifadəsi) göstərir ki, bu müxtəlif sistemli dillərdə məhz çox qədim dövrlərdən qarşılıqlı nüfuzətmə başlamışdır. Şübhəsiz, bu başlanğıc Midiya dövründən əvvəllərə gedir və Midiya dövründə bu qarşılıqlı təsir daha həlledici səviyyədə olmuşdur».³⁷

Azərbaycan-fars qarşılıqlı dil əlaqələrinin izlərinə dilimizin möhtəşəm abidəsi «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında³⁸, saysız-hesabsız qədim yazılı abidələrimizdə, klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə də rast gəlirik. «Kitabi Dədə Qorqud»da və başqa abidələrdə qeydə alınmış bir çox fars sözləri indi də Azərbaycan ədəbi dilində işləkdir. Bununla yanaşı, ədəbi dilimizdə işlənməyən və ya müəyyən dəyişikliklərlə işlənən bir sıra sözlərə (*adinə, dam, saxt, tən* və s.) indi dialekt və şivələrimizdə rast gəlinir. *Şah, şahənşah, padşah, şəhrdar, mərzban, xərac, bac, dirhəm* və s. sosial terminlərin, zərdüş -tiliklə bağlı sözlərin (*Zərdüş, Avesta,*

³² Doerfer G. Türkische und mongolische Edemente im Neupersischen. Bd.1-4, Wiesbaden, 1963-1973.

³³ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.

³⁴ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı, 1979, s.104.

³⁵ Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında // Azərb.SSR EA «Xəbərləri», ictimai elmlər seriyası, 1962, № 8, s.41-48.

³⁶ Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında // AFM, I buraxılış, Bakı, 1983, s.73-83; *Yenə onun*. Daxili bərpə üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi // AFM, II buraxılış, Bakı, 1984, s.38-43.

³⁷ Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1982, s.13.

³⁸ Dəmirçizadə Ə. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959; Пириев Э.Р. Персидские слова в языке «Книги моего Деда Коркуда» (историко-сравнительное исследование). АҚД, Баку, 1989.

div, əjdaha və s.)³⁹ Azərbaycan dilində işlənməsi yüz illərlə ölçülür. Onların Azərbaycan dilinə keçməsi Sasanilər dövrünə aid edilir ⁴⁰.

Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin qədimliyini Azərbaycanda və İranda onlarla paleotoponimlər, xüsusilə paleooykonimlər, türk və İran mənşəli söz və toponimlərin köməyi ilə əmələ gələn düzəltmə və mürəkkəb toponimlər də təsdiqləyir ⁴¹.

Azərbaycan dilinə ərəb dilindən bilavasitə söz alınması şübhə doğurmur. İndinin özündə belə Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin nisbətini nəzərdən keçirdikdə ərəb sözlərinin üstünlük təşkil etməsi açıq-aşkar görünür. Bu faktın doğruluğuna əmin olmaq üçün «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə sadə hesablama əməliyyatı aparmaq kifayətdir. Bu barədə bəzi tədqiqatçılar da qeyd edirlər⁴². Şübhə yoxdur ki, bu məsələdə həlledici rolu din amili oynamışdır. Ərəb sözlərinin də əksəriyyətini dinlə bağlı leksik vahidlər təşkil edir. Bununla belə ərəb sözlərinin hamısının Azərbaycan dilinə bilavasitə ərəb dilindən keçmədiyi haqqında fikir mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərin də «ə»ləşməyə və «e»ləşməyə meyl daha çox özünü göstərir. Bu hal klassik mətnlərdə çox müşahidə edilir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu bir daha göstərir ki, ərəb sözlərinin əksəriyyəti dilimizə fars dili və fars dilində yazıb-yaratmış azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri vasitəsilə keçmişdir ⁴³.

Azərbaycan və ayrı-ayrı İran dillərinin istər ədəbi dil, istərsə də dialekt səviyyəsindəki qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq edən alimlərin

³⁹ Асланов А.М. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия. Баку, 1989, стр.32.

⁴⁰ Yenə orada, s.32.

⁴¹ Bu barədə bax: Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983; Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991; Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, 1986 və s.

⁴² Ə. Dəmirçizadə «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında 350 ərəb, 136 fars mənşəli sözün işləndiyini qeyd edir. Bax: Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.125.

⁴³ Payızov M.K. Klassik mətnlərdə alınma sözlərin transkripsiyası problemlərinə dair // Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 70 illiyinə həsr edilmiş «Klassik mətn və transkripsiya məsələləri» elmi-nəzəri konfransının məruzələrinin tezisləri, Bakı, 1987, s.25.

gəlidiyi nəticələr göstərir ki, türk dillərinin qədim və orta dövrünə aid bir çox fonetik, qrammatik və semantik hadisələr İran dillərində bu günə qədər mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin qədim dövrü üçün xarakterik olan, indi isə arxaikləşmiş və ya ədəbi dildən çıxmış çoxlu sayda leksik vahidlər bu ərazidə yaşayan qeyri-türk xalqlarının dillərində relikt halında qorunmuşdur. Həmin sözlərin qədim forması türk dillərinin özünə nisbətən daha etibarlı, dəyişilməz halda saxlanmışdır. Misallara müraciət edək.

Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, onun dialekt və şivələrində fonetik və ya semantik cəhətdən müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq işlənən *qəylə*, *çəkürkə*, *toğay*, *bünq*, *ülqi/ülqü*, *ğatğ* və s. qədim türk sözləri talış dilində etibarlı şəkildə qorunmuşdur. Həmin sözlərin talış dilində işlənən formaları VI-VII əsrlərdəki türk variantlarına daha yaxındır⁴⁴.

Qabağ//qəbəğ «alın», *qəjğun//qəzğan* «qazan», *dəğmə* «damğa», *ğeyğülü//qayğulu* «yuxulu», *sürt* «yoxuş» və s. sözlər tat dilində bugün də işlənir⁴⁵. Türk dillərinin qədim fonetik hadisələrindən sayılan *d ~ c // t ~ c* əvəzlənməsinin izləri müasir Azərbaycan dilində də qalmışdır. Bu qədim fonetik hadisə tat dilindəki türkiizmlərdə saxlanmışdır⁴⁶.

İran dillərində işlənən qədim türk sözləri Azərbaycan-İran əlaqələrinin qədimliyini təsdiqləyən linqvistik faktlardır. Məhz bu faktlar əsasında tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrünə aid müəyyən məqamları üzə çıxarır, ayrı-ayrı sözlərin ilkin semantik strukturunu bərpa edir⁴⁷, Azərbaycanda səlcuqlardan əvvəl Azərbaycan dilinin fəaliyyət göstərdiyini, sonralar

⁴⁴ Мамедов Н.Х. Азербайджанско-талышские языковые связи на уровне лексики // АФМ, II buraxılış, Bakı, 1984, s.111-116; *Yenə onun*. Отражение древнетюркских лексических элементов в талышском языке // СТ, 1980, № 3, стр.57-68.

⁴⁵ Ахмедов Т.М. Некоторые древнетюркские слова в татском языке // СТ, 1971, № 6, стр.69-79.

⁴⁶ Ахмедов Т.М. Лексические взаимоотношения азербайджанского и татского языков. АҚД, Баку, 1969, стр.8.

⁴⁷ Мамедов Н.Х. Значение данных талышского языка в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода // СТ, 1984, № 6, стр.15-22.

Azərbaycan dilinin bu ərazidə yaşayan tayfalar və xalqlar arasında ümumi ünsiyyət vasitəsi olduğunu qeyd edirlər ⁴⁸.

Azərbaycan dilinin tarixi üçün əvəzedilməz əhəmiyyətə malik olan belə faktlara İber-Qafqaz dillərindən udin ⁴⁹, ləzgi ⁵⁰, saxur ⁵¹, gürcü ⁵², şahdağ qrupu dillərində ⁵³ rast gəlmək olar.

Nəhayət, elmi ədəbiyyatda özünə az-çox mövqe qazanmış bir fikrə də münasibət bildirmək yerinə düşər. Bu məsələnin türk-İran əlaqələrinin, o cümlədən həmin əlaqələrin tərkib hissələrindən biri kimi Azərbaycan-İran dil əlaqələrinin tarixi ilə əlaqədar prinsipial əhəmiyyəti vardır.

Qəbul edilmiş ümumi fikrə görə, «Orta Asiya və daha sonra ondan qərbə (o cümlədən Zaqafqaziya və Azərbaycana – T.İ.) türk dilinin yayılması şimal-şərqi və Mərkəzi Asiyanın köçəri tayfalarının eramızın əvvəlində başlanan, gah zəif- ləyərək, gah güclənərək bütün sonrakı əsrlər boyu böyük yerdəyişmələri ilə bağlıdır»⁵⁴. Bununla yanaşı elə gümanlar və fərziyyələr də mövcuddur ki, guya qeyd edilən dövrdən əvvəl türk-İran qarşılıqlı dil əlaqələrindən danışmaq əbəsdir. Lakin tarixi və lingvistik faktlar bu fikri təkzib edir.

⁴⁸ Рагимов М.Ш. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской группы // СТ, 1971, № 2, стр.50-58.

⁴⁹ Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. АДД, Баку, 1973; *Yenə onun*. Древние тюркизмы в удинском языке // «Известия» АН Азерб.ССР, серия литературы, языка, истории, 1978, № 2, стр.66-80.

⁵⁰ Кубатов А.Б. Лексическое взаимоотношение азербайджанского и лезгинского языков: на материале кубинских говоров. АКД, Баку, 1973.

⁵¹ Асланов А.М. Взаимоотношения азербайджанского и цакурского языков: на материале закательско-кахских говоров. АКД, Баку, 1965.

⁵² Алиева Ф.Г. Тюркизмы в средневековых грузинских источниках (на основе грузинской летописи «Картлис цховреба»). АКД, Баку, 1992; Гукасян В.Л. Об азербайджанско-грузинских языковых контактах // СТ, 1980, № 4, стр.22-33.

⁵³ Кубатов А.Б. Взаимоотношения азербайджанского языка и шахдагско-лезгинской группы языков: на материале литературных языков и диалектов. АДД, Баку, 1992.

⁵⁴ Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., 1979, стр.45-46.

İranşünaslıqda qəbul edilmiş bölgüyə əsasən ⁵⁵ qədim İran dilləri qrupuna aid edilən Avesta dilində ⁵⁶ bi sıra türk mənşəli sözlərin işləndiyi göstərilir ⁵⁷.

Avestada türkiizmlərə misal göstərilən sözlər sırasında **kāra** diqqəti cəlb edir. Bu söz «xalq, kütlə, qara camaat» mənasında işlənmişdir ⁵⁸. **Kāra** sözü qədim fars dilində yuxarıda göstərilən mənadan əlavə «ordu» anlamında da işlənmişdir ⁵⁹. Midiya tarixi üzrə mütəxəssislər «ordu» mənasının bilavasitə «xalq» mənası ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər, çünki «**kāra** termini altında ordunun ancaq qara camaatdan təşkil edilmiş hissəsi başa düşülürdü» ⁶⁰. Bəzi alimlər isə onların üst-üstə düşdüyünü qeyd edirlər. «Midiya xalqı» və «Midiya qoşunu» anlayışları, görünür, əsasən biri-birinə uyğun gəlirdi. Silahlı xalq – icma üzvləri – eyni zamanda qoşun idi» ⁶¹. Analoji hala türk dillərində də rast gəlinir ⁶². Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində həmin sözün mənə dairəsi çox genişdir. «**Qara** qədim İran dilinə türk dillərindən keçmişdir. Dilimizdə **qara** sözü rəng mənasından başqa «məhəng», «iri» (qarayazı), «xalq kütləsi» (qara camaat), «iri buynuzlu heyvan» (mal-qara və ya qara mal), «kabus» (qara basmaq) və s. mənalar verir. Dilçilikdən yaxşı məlumdur ki, alınma sözün bu qədər geniş mənə dairəsi və saysız-hesabsız derivatları ola bilməz» ⁶³.

⁵⁵ Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979, с.10-11.

⁵⁶ «Авестийский» (авестский) язык – под этим термином понимают язык авесты – собрания священных зороастрийских текстов. Вах: [54, с.12].

⁵⁷ Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında // AFM, I buraxılış, Bakı, 1983, s.78; Hüseyni Ə. «Avesta»da qədim Azərbaycan sözləri // AFM, I buraxılış, Bakı, 1983, s.137-138.

⁵⁸ Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında // AFM, I buraxılış, 1983, s.78.

⁵⁹ Tolman H.C. Ancient Persian Lexicon and texts. Nashville, 1908, p.80.

⁶⁰ Мамедов Н.Х., Мамедов И.Т. Об относительной хронологизации тюркско-иранских языковых контактов // СТ, 1987, № 3, стр.45.

⁶¹ Алиев И.Г. Мидия – древнейшее государство на территории Азербайджана // Очерки по древней истории Азербайджана, Баку, 1956, стр.145.

⁶² Древнетюркский словарь. Л., 1969, стр.423.

⁶³ Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında // AFM, I buraxılış, Bakı, 1983, s.78-79.

Türk və İran dillərində eyni məfhumu bildirən sözlərin identik semantik inkişafı müşahidə edilir. Bu faktın özü bir daha həmin dillərin tarixi əlaqələrinin qədimliyinə sübutdur. Çünki dildə identik semantik inkişaf hadisəsi eyni regionun (ərazinin) xalqlarının əsrlərlə qonşuluq şəraitində yaşamağının nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu zaman dillərin qohum və ya qeyri-qohumluğu nəticəyə təsir göstərmir. Bu baxımdan görkəmli monqolşünas Q.D.Sanjeyev çox düzgün olaraq qeyd edir: «Bunu da nəzərə almamaq olmaz ki, müxtəlif regionlara nisbətən, eyni bir ərazinin dillərində onların qohum və ya qohum olmayan dillərlə əlaqələrinin xarakterindən asılı olmayaraq oxşar proseslər baş verir. Bu və ya digər dillərin əlaqələrinin öyrənilməsində belə proses və hadisələrin nəzərə alınması nəinki lazımdır, hətta çox vacibdir»⁶⁴. Misallara müraciət edək.

Bəy sözünün inkişafını izləyən tədqiqatçılar onun türk və İran dillərində oxşar semantik proseslər keçirdiyini göstərirlər: «İran (**baga-**, **baya** «dövlət, var, sərvət» (Avesta) və **baga** «allah, tanrı, ağa» (qədim fars) və türk dillərinin (**bay** «varlı, zəngin», **bayat** «tanrı, ağa») materialları göstərir ki, bütün hallarda tamamilə oxşar «var, dövlət, qismət, səadət» → (xoşbəxtlik, səadət verən) → «tanrı, ağa» semantik modelinin ifadəsi baş verir»⁶⁵. Bu dillərdə **bəy** sözünün ümumi leksik arxaizmlərə malik olduğu da qeyd edilir⁶⁶.

Eyni semantik hadisə türk **ala** və İran **pisə** sözlərində də müşahidə edilir⁶⁷. Belə hallar çoxdur. Görünür, belə sözlərin oxşar semantik inkişafının nəticəsidir ki, dialekt və şivələrimizdə, bəzən ədəbi dildə də, eyni mənalı vahidlər calaqlanmış, hibrid halda işlənməkdədir.

Bu faktlar türk-İran dil əlaqələrinin tarixi barədə yuxarıda qeyd edilən fikri təkzib edərək göstərir ki, onlar (türk-İran dil əlaqələri) heç də elmi ədəbiyyatda artıq təsbit olunmuş kanonik

⁶⁴ Санжеев Г.Д. О тюркско-монгольских лингвистических параллелях // СТ, 1973, № 6, стр.73.

⁶⁵ Мамедов Н.Х., Мамедов И.Т. Об относительной хронологизации тюркско-иранских языковых контактов // СТ, 1987, № 3, стр.45.

⁶⁶ Yenə orada, s.46.

⁶⁷ Оранский И.М. Этимологические заметки // Вопросы иранской и общей филологии (к 70-летию проф. В.И.Абаева), Тбилиси, 1977, стр.216-221.

dövrləşdirmələr çərçivəsinə sığışmır. Bu əlaqələrin tarixi daha qədimdir. Ona görə də N.X.Məmmədov və İ.T.Məmmədovun təklif etdiyi «türk-İran dil əlaqələri təkcə ayrı-ayrı türk və İran dilləri səviyyəsində ancaq müasir dövr üçün deyil, oğuz-türk-İran, qıpçaq-türk-İran, daha sonra ümumtürk-ümumiran və ya ümumtürk-Hind-İran əlaqələri səviyyəsində xronoloji ardıcılıqla öyrənilməlidir» fikri tamamilə orijinal və təbii görünür⁶⁸.

Türk-İran əlaqələri nəinki bu xalqların dillərində, siyasi-ictimai, iqtisadi həyatında, eyni zamanda onların xalq poeziyasında, folklorunda da əks olunmuşdur. Xalqların tarixi əlaqələri təkcə onların dilində deyil, maddi və mənəvi mədəniyyətlərində də iz qoyur. «Xalqların mənəvi mədəniyyətindəki əlaqələr onların dilində, folklorunda, musiqisində, mifologiyasında ümumi elementlər şəklində bugünüməzə gəlib çatır»⁶⁹. Orta Asiya, İran və Azərbaycan xalqlarının eposlarının, folklorunun qarşılıqlı əlaqələrinə bir neçə sanballı əsər həsr etmiş X.Q.Koroğlu iranlıların və türklərin qədim və sonrakı epik abidələrində çoxlu paralellərin olduğunu qeyd edir. O, Mitraya (Günəşə) sitayiş edən Turan əhalisinin tərkibinə daxil olan hunlarla, Zərdüşt təlimini qəbul etmiş iranlılar arasındakı münasibətləri, hadisələri əks etdirən «Ayatkar Zarəran» («Zarər haqqında kitab») adlı parfiya eposunda türk-hunların yerli irandilli əhali ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi haqqında çox qiymətli məlumat olduğunu konkret faktlarla göstərir⁷⁰. Həmin eposun mətni bəzi dəyişikliklər edilməklə Firdövsinin «Şahnamə»sində əks edilmişdir. Müəllif həmin parfiya eposunda hunlarla bağlı bəzi detallara analogi olaraq Azərbaycan «Koroğlu» dastanında rast gəldiyini göstərir. Məsələn: «Ayatkar Zarəran»da hunların başçısı Arcasp öz döyüşçülərini Zarərlə döyüşə çağırır, qələbə çalana qızı Zarstanı verəcəyini vəd edir. Müqayisə et: «Koroğlu» eposunda türk sultanı Koroğlunu öldürənə və ya əsir

⁶⁸ Мамедов Н.Х., Мамедов И.Т. Об относительной хронологизации тюркско-иранских языковых контактов // СТ, 1987, № 3, стр.46.

⁶⁹ Мусаев К.М. Алтайская гипотеза в свете контактов тюркских языков с языками мира // СТ, 1987, № 4, стр.54.

⁷⁰ Короглы Х.Г. Древнетюркские элементы в парфянском эпосе «Аяткар Зареран» (К проблеме ирано-тюркских взаимоотношений) // СТ, 1981, № 1, стр.49-53.

tutana öz qızını verəcəyini vəd edir. Belə paralellərə «Kitabi Dədə Qorqud»da rast gəlinir: Bayandur xanın qızını Qazana verməsi və s.

Yuxarıda qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan-İran dil əlaqələri dərin ictimai, iqtisadi, siyasi köklərə əsaslanır.

Hər bir tədqiqat işinə verilən mühüm tələblərdən biri də əvvəllər əldə olunmuş nəticələrin nəzərə alınması və onlardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsidir. Bu baxımdan Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi məsələsinin müasir vəziyyətinə diqqət yetirilməsi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Qabağcadan qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrdə Azərbaycan ərazisində baş verən dil əlaqələri prosesləri haqqında elm aləminə hələlik çox az şey məlumdur. Həmin dövrdəki dil əlaqələri məsələsi mürəkkəbdir və yalnız ümumi şəkildə izah oluna bilər. Həmin dövrdə fars və ərəb dillərinin təsiri haqqında daha çox məlumat vardır⁷¹.

Bu sahəyə aid elmi-nəzəri ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələri, əsasən iki istiqamətdə öyrənilmişdir. Onlardan birincisi Azərbaycan dili ilə fars dilinin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi, ikinci istiqamət Azərbaycan ərazisində yazısız İran dilləri (tat, talış, kürd, xələc) ilə Azərbaycan dili və dialektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsidir.

Azərbaycan-İran dil əlaqələrinin öyrənilməsinin ikinci istiqaməti 60-cı illərdən başlanmışdır. Həmin dövrə qədər «Azərbaycan ərazisində İran və Qafqaz-İber dillərinə Azərbaycan dilinin təsiri ayrı-ayrı məqalə və monoqrafiyalarda tədqiq edilmişdi. Əks təsir məsələsinə gəldikdə isə, yəni həmin dillərin Azərbaycan dilinə təsiri isə tamamilə öyrənilməmiş qalırdı»⁷². 60-cı illərin ortalarından başlayaraq yazısız İran dilləri ilə Azərbaycan dili və

⁷¹ Бу баряда бах: Асланов А.М. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия. Баку, 1989, стр.23; Aslanov V.I. Azərbaycanda ikidillilik və çoxdillilik (tarix və müasirliyə ümumi baxış). // Nitq mədəniyyəti məsələləri, II buraxılış, Bakı, 1992, s.14-30.

⁷² Ширалиев М. Основные вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР (на материале азербайджанского языка) // Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР, М., 1969, стр.117.

dialektlərinin qarşılıqlı əlaqələri məsələsinə həsr olunmuş məqalələr daha çox görünməyə başladı. Bu işdə o zaman Akademiyanın Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda fəaliyyət göstərən «İber-Qafqaz və İran dilləri» şöbəsi böyük rol oynadı. Həmin şöbədə Azərbaycan dili ilə İber-Qafqaz və İran dillərinin əlaqələri öyrənilirdi.

Akademik M.Şirəliyev çox düzgün olaraq qeyd edir ki, təkcə dialekt materialı əsasında Qafqaz-İber və İran dillərinin Azərbaycan dilinə təsirini aşkar görmək olur. Bu təsirin xarakterindən bəhs edərkən, o göstərir ki, Qafqaz-İber və İran substratı ümumxalq səciyyəsi daşıyır⁷³. Bu müddəanın «müəyyən düzəlişə ehtiyacı olduğunu» qeyd edən V.L.Qukasyanın fikri ilə biz də razılaşıırıq⁷⁴. Araşdırmalardan bəlli olur ki, İran substratı şərq və cənub qrupu dialekt və şivələrində özünü büruzə verir.

Azərbaycan və İran dillərinin (xüsusilə tat dilinin) qarşılıqlı leksik əlaqələrinə dair bəzi qeydlərə M.Şirəliyev⁷⁵, R.Rüstəmov⁷⁶, A.Vəliyev⁷⁷, G.Vəliyeva⁷⁸ və başqalarının tədqiqat işlərində rast gəlirik.

Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsini tədqiq edən M.Hacıyev 1966-cı ildə bu mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqat işi tat dilinə həsr olunsada, müəllif Azərbaycan dialektlərində (Bakı və Quba dialektlərində) işlənən bəzi tat sözləri haqqında məlumat verir. Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsinin materialları əsasında Azərbaycan və tat dillərinin qarşılıqlı leksik əlaqələri məsələsini tədqiq edən T.Əhmədov namizədlik dissertasiyasında Quba dialektində işlənən tat sözlərinə bir bölmə həsr etmişdir.

Azərbaycan və talış dillərinin qarşılıqlı əlaqələri sahəsində də müəyyən işlər göz qabağındadır. «Lənkəran şivələrində toponimik

⁷³ Yenə orada, s.117.

⁷⁴ Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Докторская дисс., Баку, 1973, стр.30.

⁷⁵ Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1957.

⁷⁶ Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961.

⁷⁷ Vəliyev A. Abşeron yarımadası qərb rayonlarının şivələri. Namizədlik diss., M., 1952.

⁷⁸ Белиева Г. Лексика восточноабшеронских говоров азербайджанского языка. Кандидатская дисс., Баку, 1984.

adlar»⁷⁹ və «Lənkəran şivələri qrupunda saitləri əvəzlənməsinə dair»⁸⁰ məqalələrində Azərbaycan və talış dillərinin qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edən M.Talışlı qohum olmayan dillərin əlaqələri nəticəsində Lənkəran şivəsində baş verən bəzi fonetik hadisələri qeyd edir, bir neçə toponimik adın mənşəyinə dair öz mülahizələrini irəli sürür.

Azərbaycan və talış dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinə həsr etdiyi iki məqaləsində İ.H.Abdullayev Lənkəran şivəsində talış dilinin təsiri ilə baş verən fonetik, morfoloji və leksik hadisələri şərh edir. Məqalədə *talış (tolış), qolış* etnik terminlərinin mənşəyinə dair müəllifin mülahizələri söylənilir⁸¹.

Azərbaycan və talış dillərinin qarşılıqlı əlaqələri probleminə N.X.Məmmədovun bir sıra araşdırmaları həsr edilmişdir. Müəllif bu araşdırmalarında əsasən talış dilinin leksik sistemində Azərbaycan-türk layının aşkar edilməsinə səy etmişdir. Bununla belə, Azərbaycan dialekt və şivələrində bəzi İran alınma sözlərinə aid araşdırmaları maraq doğurmaya bilməz. Müəllifin talış-Azərbaycan əlaqələrinin ictimai-tarixi köklərinin üzə çıxarılmasına həsr olunmuş «Talışca-Azərbaycanca ikidilliliyin ictimai kökləri barədə bəzi qeydlər» məqaləsi xüsusi maraq doğurur. Dilxarici və dildaxili amilləri və bunlarla bağlı əldə etdiyi faktik materialları təhlil edən müəllif bu ikidilliliyin yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynamış üç mərhələni qeyd edir: 1) Səfəvilərin hakimiyyəti dövrünə qədər olan mərhələ; 2) Səfəvilərin hakimiyyəti dövründən oktyabr inqilabına qədər olan mərhələ; 3) Oktyabr inqilabından müasir dövrə qədər olan mərhələ⁸². Şübhəsiz, bu mərhələlər şərti götürülməlidir, çünki hər bir mərhələnin özündə ictimai-siyasi

⁷⁹ Talışlı M. Lənkəran şivəsində toponimik adlar // ADU-nun «Elmi Əsərləri», dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, № 6, c.61-66.

⁸⁰ Talışlı M. Lənkəran şivələri qrupunda saitlərin əvəzlənməsinə dair // ADU-nun «Elmi Əsərləri», dil və ədəbiyyat seriyası, 1971, № 2, s.62-67.

⁸¹ Abdullayev İ.H. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə talış dilinin təsiri haqqında: Fonetik və morfoloji təsir // Azərb.SSR EA «Xəbərləri», ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, № 2, s.57-64; Yenə onun. Lənkəran şivəsinə talış dilinin leksik təsiri // Azərb.SSR EA «Xəbərləri», ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, № 1, s.38-44.

⁸² Məmmədov N.X. Talışca-Azərbaycanca ikidilliliyin ictimai kökləri barədə bəzi qeydlər // Nitq mədəniyyəti məsələləri, II buraxılış, Bakı, 1992, s.70.

vəziyyətin xarakterindən asılı olaraq müəyyən ləngimə və sıçrayışlar prosesi ilə bağlı yarım-mərhələlər də vardır ki, onları nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Azərbaycan dilinin Lənkəran şivələrini tədqiq edən A.B.Məcidova da tədqiq etdiyi şivələrdə işlənən talış sözlərinə aid müəyyən qeydlər etmişdir⁸³. Lakin göstərmək lazımdır ki, müəllif əsərdə sözlərin mənalarını izah edərkən qeyri-müəyyənliyə, qüsurlara yol vermişdir.

Tədqiq olunan problemin müasir vəziyyəti haqqında yuxarıda edilən qeydlər onun öyrənilməsinin hansı mərhələdə olmasını təqribi də olsa göstərir. Bu yöndə aparılan hər bir tədqiqat işi, atılan hər bir addım problemin tam şəkildə həlli üçün, Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

⁸³ Məcidova A.B. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsi. Namizədlik diss., Bakı, 1970.

II FƏSİL

ALINMA SÖZLƏRİN FONETİK-MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik strukturu var. Fonetik sistemin və qrammatik strukturun özünəməxsusluğu, sabitliyi hesabına hər birdil ona kənardan olan təsirlərə müqavimət göstərir. Alınma sözlər də həmin müqavimətə rast gələrək keçdiyi dilin daxili qanunauyğunluqlarına uyuşur. Başqa sözlə desək, alınma sözün keçdiyi dildə mənimsənilməsi prosesi gedir. A.İ.Smirnitskinin obrazlı ifadəsi ilə desək, alınma söz «söz alan dilin sistemində və onun vasitələri ilə yeni forma alan leksik materialın formasız parçasıdır»⁸⁴. Sözüalan dildə bu «formasız parça» az və ya çox dərəcədə mənimsənilmə hadisəsinə məruz qalır. Bir qayda olaraq, alınma söz dilin fonetik, morfoloji, leksik-semantik, qrafik, normativ-stilistik və b. səviyyələrində mənimsənilir. Onların mənimsənilmə dərəcələri dilin müxtəlif səviyyələrində eyni deyildir. Məsələn, dildə fonetik səviyyədə mənimsənilmə ilə leksik-semantik səviyyədəki uyğunlaşma müxtəlif şəkildə ola bilər və ya morfoloji mənimsənilmə ilə normativ-stilistik səviyyədə dəyişikliyə uğrama eyni dərəcədə ola bilməz.

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli alınma sözlər də bu dilə keçdikdə, təbii olaraq dilimizin daxili qanunauyğunluqlarına müvafiq surətdə mənimsənilmə prosesinə məruz qalır. İran mənşəli alınma sözlərin forma və məzmunca dəyişməsi Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları ilə müəyyən olunur və leksik-semantik səciyyəsi həmin dilin qanunlarına əsasən dəyişir.

2.1. Alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi

Dil əlaqələrinin əsas aspektlərindən biri alınma sözlərin fonetik cəhətdən mənimsənilməsi məsələsidir. Bu hadisə bir dildən digərinə

⁸⁴ Sitat üçün bax: Пейси́ков. Л.С. Лексикология современного персидского языка. М., 1975, стр.60

söz alınması prosesində mütləq baş verir. «Əcnəbi sözün onun bütün səs cildi, formaları və mənalari ilə dəyişilməz şəkildə alınması faktik olaraq çox nadir hadisədir, əks halda bu, söz alan dilin sisteminin tamam dəyişilməsinə səbəb olardı, ona görə də dilin daşıyıcıları alınma sözlərdəki bəzi məqamları öz dillərindəki adət edilmiş elementlərlə əvəzetmə vasitəsilə yan keçirlər»⁸⁵. Məsələ bundadır ki, alınma sözün «xarici forması»⁸⁶ nəinki dəyişir (belə hal müxtəlif fonetik sistemli dillər üçün tamamilə təbiidir), eyni zamanda fonetik əvəzlənmənin müəyyən qanunlarına uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qalır. B.A.Serebrennikov bu məsələni daha konkret şəkildə izah edərək göstərir ki, «səslər müxtəlif dillərdə qarmaqarışıq və nizamsız şəkildə deyil, qanunauyğun olaraq dəyişilir. Hər hansı bir dilin, yerli dialektin və hətta şivənin özünəxas fonetik qanunları vardır. Bunun nəticəsində əgər eyni bir söz bir neçə dilə keçibsə, o söz həmin dillərin hər birində müxtəlif fonetik dəyişmələrə uğraya bilər»⁸⁷.

Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi, həmin dilin fonem vasitələri ilə ifadə olunması, o dildə uzun müddət yaşayaraq onun sisteminə daxil olması iki mərhələdən ibarət prosesdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu prosesin mərhələlərinin terminoloji ifadəsində müxtəliflik diqqəti cəlb edir. Rus dilçiliyində bu hadisə “фонетическая адаптация”, “фонетическая ассимиляция”, “фонетическое приспособление”⁸⁸, “фонетическая субституция”, “фонематическая субституция”, “фонетическое освоение”⁸⁹ və s. terminlərlə adlandırılır. Azərbaycan dilçiliyində də bu məqsədlə “fonetik adaptasiya”, “fonetik uyğunlaşma”, “fonetik mənimsənilmə”⁹⁰ terminləri işlədilir. Bizə elə gəlir ki, leksik alınma prosesinin mərhələlərinin “fonematik əvəzlənmə” və “fonetik

⁸⁵ Э.Хауген. Процесс заимствования // Новое в лингвистике, вып. II, М., 1972, стр.349

⁸⁶ Н.Зəринəзадə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, s.62

⁸⁷ Sitat üçün bax: Н.Зəринəзадə. Göstərilən əsəri, s.77

⁸⁸ Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов (европеизмы в современном персидском языке). М., 1980, стр.8

⁸⁹ Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968, стр.36

⁹⁰ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988, s.141-142; Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərində alınma sözlər (tarixi-lingvistik tədqiqat). Doktorluq diss., Bakı, 1990, s.21,120

mənimsənilmə” terminləri ilə adlandırmaq daha məqsədəuyğun olardı. Belə bir hal haq qında danışdığımız hadisənin terminoloji ifadəsində də müəyyən aydınlıq yaradardı. Biz **fonematik əvəzlənmə** dedik də, əcnəbi sözün daxil olduğu dilin fonem vasitələri ilə ifadəsini nəzərdə tuturuq. **Fonetik mənimsənilmə** isə alınma sözün keçdiyi dildə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə məruz qaldığı dəyişmələrdir. Beləliklə, fonematik əvəzlənmə ilə fonetik mənimsənilmə bir-birindən fərqləndirilməlidir. Belə fərqləndirmənin əsasında müəyyən fonetik hadisənin sinxron və diaxron planda tədqiqi dayanmalıdır. Əgər fonematik əvəzlənmə eyni vaxtda baş verən aktdırsa, fonetik mənimsənilmə uzun tarixi prosesdir. Bununla yanaşı «həm fonematik əvəzlənmə, həm də fonetik mənimsənilmə leksik alınma prosesinin ayrılmaz tərkib hissələrindən olan sıx əlaqəli hadisələrdir»⁹¹. Deməli, leksik alınma bir prosesdirsə, bu prosesin birinci fazasını fonematik əvəzlənmə, ikincisini isə fonetik mənimsənilmə təşkil edir.

Məhz bu səbəbdən şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli alınma sözlərin fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onları iki cəhətdən nəzərdən keçirmək gərəkdir.

1) Azərbaycan və İran dillərinin fonetik sistemlərindəki fərqlərlə bağlı alınma sözlərdə baş verən dəyişikliklər, yəni fonematik əvəzlənmələr.

2) Azərbaycan dilinin və onun müvafiq dialekt və şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar alınma sözlərdə baş verən müxtəlif tipli kombinator dəyişmələr.

2.1.1. Fonematik əvəzlənmələr

Öncə Azərbaycan və İran dillərinin fonetik sistemlərindəki fərqlərlə bağlı alınma sözlərdə baş verən dəyişiklikləri, yəni fonematik əvəzlənmələri nəzərdən keçirək.

⁹¹ Астемирова Б.Б. Фонетическое освоение русских заимствований в кумыкском языке // СТ, 1974, № 2, стр.44

2.1.1.1. Saitlər sistemində

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən variantları nəzərə almasaq, ədəbi dildə 9 sait səs vardır. Tədqiqat obyektimizə daxil olan İran dillərində isə sait səslərin miqdarı müxtəlifdir ⁹². Azərbaycan və İran dillərinin saitlərinin müqayisəsi 1-ci cədvəldə verilir.

Cədvəldən göründüyü kimi, müqayisə edilən dillərin saitlər sistemində səslərin miqdarına görə fərqlər böyükdür. Azərbaycan dilinin saitlər sistemindəki *ö* İran dillərində yoxdur*. Fars dilində *ı*, *ü* saitləri, Talış dilində isə *u* saiti yoxdur. İran dilləri üçün xarakterik olmayan *ı* saiti fars dilindən fərqli olaraq tat və talış dillərində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar İran dillərində *ı* səsinin olmasına türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi kimi baxırlar⁹³.

Fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərdə sait səslərdə baş verən fonematik əvəzlənmələr barədə prof. A.Axundov ətraflı bəhs etmişdir ⁹⁴. Şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən fars sözlərində də həmin səs əvəzlənmələri baş verir. Ona görə də fars dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərdəki fonematik əvəzlənmələrdən ətraflı bəhs etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin bununla belə bəzi fonematik əvəzlənmələri qeyd etməyi lazım bilirik.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, fars dilində **a, i, u** saitləri – həmişə uzun tələffüz edilir. Tərkibində həmin saitlər

⁹² İran dillərinin fonetik sistemlərindən bəhs edərkən aşağıdakı əsərlərə əsaslanırıq: Гаприндашвили Ш.Г., Гиунашвили Д.Ш. Фонетика персидского языка. Тбилиси, 1964; Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики персидского языка // Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. М., 1960; Соколова В.С. Очерки по фонетике иранских языков. Ч.I, М.-Л., 1953; Миллер Б.В. Талышский язык. М., 1953; Hətəmi N.G. Fars dili. I hissə, Bakı, 1984

* Tat dilində *ö* saitinin olmasını Azərbaycan dilinin təsiri ilə izah edirlər. Bax: Hacıyev M. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971, s.39

⁹³ Bax: Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, s.91; Hacıyev M. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971, s.99

⁹⁴ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s.77-79

** Fars dilindəki sözlərin tələffüzündə aşağıdakı lüğətlərə istinad edilmişdir: Б.В.Миллер. Персидско-русский словарь. 3-е изд. М., 1960; Персидско-русский словарь (под ред.А.Рубинчика), т.I, II, 2-е изд. М., 1983

olan alınma sözlər şərq qrupu dialekt və şivələrində uzunluq keyfiyyətini itirir.**

Misallar: **ā** > **ə** : bārbənd > bərbənd; bəqərəh > bəqərəh

dāləngəvāz > dələngəvaz;

pāyəndāz > pəyəndaz

ā > **a**: bicā > bica; dāməd > damad

qāv > gav; pāyəndāz > pəyəndaz;

pāye > paya

ā > **o**: çəhār qāv > çərgov

ī > **i** : zīvə > zivə; dīr > dir; dəstkirə > dəskirə

ū > **i** : pūstkənde > piskənde; pūrkar > pirkar

qāvəngūr > gavangir

ū > **u** : dorūğ > duruğ; behbūd > beybut

əmbūr > ambur

ū > **ü** : sərneqūn > sərnigün; cū > cü

Misallardan görüldüyü kimi, fars dilindəki uzun saitlər Azərbaycan dilində uzunluq keyfiyyətini itirirlər. Lakin dialekt və şivələrdə işlənən bəzi sözlərdə həmin saidlərin uzunluq keyfiyyətini saxlaması müşahidə edilir. Belə sözlərin miqdarı məhduddur. Məsələn:

ā > **ā** : ābī > ābi; bāzū > bāzu; bāhəm > bāhəm

girāmi > girāmi

ū > **ū** : bīrūnī > bīrūni

Fars dilindəki adi kəmiyyətli saitlər dialekt və şivələrdə işlənən tat və talış dilindən alınma sözlərdəki saidlərlə eyni dəyişikliklərə məruz qalır. Onlar barədə aşağıda yeri gəldikcə danışılacaq.

Tat və talış dillərindən alınma sözlərdə aşağıdakı fonematik əvəzlənmələr müşahidə edilir.

1) **a** səsi dialekt və şivələrdə **ə** ilə əvəzlənir. Bu əvəzlənməyə söz ortasında kar samitlərdən (**s**, **ç**, **x**) sonra, **m**, **n**, **r** sonorlarından əvvəl təsadüf olunur: sarf > sərf; çanqori > çəngüri; xarxar > xərxər; zardinə > zərdənə; qamijə > qə mijə.

2) İran dillərində **ə** saiti dialekt və şivələrimizdə bir çox hallarda **a** ilə əvəzlənir. Bu əvəzlənmə söz ortasında və sonunda sistem halında müşahidə olunur: qağlə > qağla; daməd > damad; dancə > danca; dəhar > dahar; eyhanə > eyhana; latə > lata; moləvon >

malavan; sərəvan > saravan; tamazə // tamasə > tamaza // tamasa; xarə > xara.

Misallardan görünür ki, **ə** > **a** əvəzlənməsi saitlər ahənginin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Həmin əvəzlənməyə digər türk dillərində işlənən İran mənşəli alınma sözlərdə də rast gəlinir⁹⁵.

3) İran mənşəli sözlərdə **e** dialekt və şivələrdə **a, ə, i, ö, u** səsləri ilə əvəzlənir.

a) **e** > **a** : Bu əvəzlənməyə əsasən söz sonunda rast gəlmək olur ki, bu da saitlər ahənginin nəticəsidir, məsələn, balaxane > balaxana, çarpə > çarpara, paçəbənd > paçabənd.

b) **e** > **ə** : Bu əvəzlənmə əsasən fars sözlərində söz sonunda müşahidə edilir. Məsələn, dobare > dübarə, dəstgire > dəsgirə, cəride > cəlidə, pərəndə > pərəndə, setize > sitizə.

c) **e** > **i** : Bu səs əvəzlənməsinə çox az miqdarda sözün tərkibində rast gəlinir: sərnequn > sərnigün, setize > sitizə, teləkeşniş > tiləkeşniş.

ç) **e** > **ö** : Bir sözdə təsadüf edilib: birgez > bürgöz.

d) **e** > **u** : Təkə xəreş > xuruş sözündə müşahidə edilib. **e** > **u** əvəzlənməsinə başqa türk dillərində də həmin sözdə rast gəlinir⁹⁶.

4) Talış dilindən alınma sözlərdə **ı** səsi dialekt və şivələrdə **i, ü** ilə əvəzlənir.

a) **ı** > **i** : bınəkə > binəkə, bılanq > biləng, qırd > kırt, lınqə > lingə, mij > mic, sıv > siv və s.

b) **ı** > **ü** : bırqez > bürgöz, kırj > kürünc.

5) İran dillərindən alınma sözlərdə **o** səsi sərqi qrupu dialekt və şivələrində **a, u, ə, ü** səsləri ilə əvəzlənir.

a) **o** > **a** : Bu əvəzlənmə talış və tat dillərindən alınma sözlər üçün ən xarakterik hadisələrdən biridir: bofə > bafa, qələvon > qələvan, moləvon > malavan, əncomə > əncamə, los > las, çomoxudun > camaxudan, dəhor > dahar, qərop > gəraf və s.

b) **o** > **u** əsasən sözlərin birinci hecasında baş verir. Məsələn, xəreş > xuruş, qora > qura, doruğ > duruğ.

⁹⁵ Джафаров Дж. Персидские слова в современном туркменском литературном языке. АКД, Ашхабад, 1971, стр.11; Насыров Х. Таджикско-персидские заимствования в уйгурском языке. АКД, Ташкент, 1972, стр.30,31

⁹⁶ Джафаров Дж. Персидские слова в современном туркменском литературном языке. АКД, Ашхабад, 1971, стр.11

c) **o** > **ö** əvəzlənməsi dılarxası **κ**-nın dialekt və şivələrdə dilortası **k** samitinə keçməsi ilə baş verir: **lok** > **lök**, **lokü** > **lökü**, **kosara** > **kösərə**.

ç) **o** > **ü** əvəzlənməsi əsasən sözlərin birinci və ikinci hecasında müşahidə edilir. Məsələn, **dobare** > **dübarə**, **çanqori** > **çəngüri**, **bədsoluk** > **bədsülük**.

6) Talış dilindən alınma sözlərdə **ü** səsi dialekt və şivələrdə **i**, **ü** səsləri ilə əvəzlənir.

a) **ü** > **i** : **pülə** > **pilə**, **lüləpər** > **liləpər**.

b) **ü** > **u** : **qodüş** > **qoduş**, **hüşə** > **huşə**, **hülü** > **hulu**.

7) Tat dilindən alınma sözlərdəki **o^u** diftonqu dialekt və şivələrdə ya **ov** səs birləşməsi ilə özünü göstərir, ya da diftonqun ikinci elementinin düşməsi ilə sait uzanması baş verir: **to^u** > **tov**, **go^u** dan > **gōdan**, **to^u** keş > **tōkeş**.

2.1.1.2. Samitlər sistemində

Azərbaycan və İran dillərinin konsonantizmini müqayisə edərkən (2-ci cədvələ bax) onların arasında çox böyük fərq olmadığı aşkar olunur. Fars dilindəki boğaz [ʔ] samiti istisna olmaqla bütün digər samitlərin Azərbaycan dilində fizioloji-akustik qarşılığı vardır⁹⁷. Tat dilindəki boğaz «ayn» və emfatik «h» səsləri onu müasir İran dillərinin çoxundan fərqləndirir. Talış dilində dilortası **k** və **g** səsləri yoxdur.

Fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərdəki samit səs əvəzlənmələri barədə prof. A.Axundov bəhs etdiyinə görə⁹⁸, biz dialekt və şivələrdə işlənən tat və talış sözlərindəki samit əvəzlənmələrinə diqqət yetirəcəyik.

1. İran dillərindən alınma sözlərdə **q** səsi dialekt və şivələrimizdə **g** ilə əvəzlənir. Bu əvəzlənmə söz əvvəlində və ortasında ön sıra sait səslərindən əvvəl və **n** sonorundan sonra müşahidə edilir: **qırd** > **gird**, **qodüş** > **gödüş**, **qəzənə** > **gəzənə**, **qiv** > **giv**, **dənqənə** > **dəngənə**, **zinq** > **zing**, **çanqori** > **çəngüri**.

⁹⁷ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s.191

⁹⁸ Yenə orada, s.191-192

2. İran dillərindən alınma sözlərdə **j** səsi dialekt və şivələrimizdə bütün vəziyyətlərdə bir qayda olaraq **c** ilə əvəzlənir, məsələn: **jiə** > **ciyə**, **joju** > **cəcu**, **vəjələ** > **vəcələ**, **qəjələ** > **qəcələ**, **həjin** > **həcin**, **mijə** > **micə**, **tij** > **tic**.

3. İran dillərindən alınma sözlərdə dilarxası **κ** dilalekt və şivələrdə bəzən dilortası **k** ilə əvəzlənir. Bu hal əsasən söz əvvəlində müşahidə olunur. Məsələn: **kəjələ** > **kəcələ**, **kunə** > **kunə**, **kərenay** > **kərenay**, **kəşivan** > **kəşivan**//**kəşəbin**, **kəmən** > **kəmən**, **kində** > **kündə**.

Azərbaycan və İran dillərinin fonetik sistemləri ilə bağlı alınma sözlərdə baş verən fonematik əvəzlənmələr topladığımız materiallara əsasən göstərilən hallardan ibarətdir.

2.1.2. Kombinator əvəzlənmələr

İndi isə Azərbaycan dilinin və onun şərq qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq alınma sözlərdə baş verən dəyişiklikləri nəzərdən keçirək.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli alınma sözlərdə yuxarıda qeyd edilən fonematik əvəzlənmələrdən başqa bir sıra kombinator səciyyəli dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər Azərbaycan dilinin və onun şərq qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Aşağıda haqqında danışılacaq dəyişmələr alınma sözlərin şərq qrupu dialekt və şivələrində mənimsənilməsini daha aşkar göstərir. Həmin dəyişmələri aşağıdakı qaydada nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur.

2.1.2.1. Söz əvvəlində baş verən kombinator dəyişmələr

Sözlərin əvvəlində baş verən kombinator dəyişmələr həm sait, həm də samit səsləri əhatə edir.

1. Söz əvvəlində saitlərlə bağlı baş verən kombinator dəyişmələrdən biri alınma sözlərə əlavə saitin artırılması – proteza hadisəsidir. Proteza hadisəsi iki halda baş verir.

a) Azərbaycan dilində (eləcə də digər türk dillərində) söz əvvəlində qoşa kar samitin işlənməsi tələffüz üçün çətinlik

törətdiyinə görə əlavə sait artırılır. Məsələn: *istil//isdil*, «ölçü qabı, ölçü vahidi» (J., Ln), *üstel // ustel*, «yabanı bitki adı» (M.) və s.

b) Azərbaycan dilində (eləcə də digər türk dillərində) **r** ilə başlayan sözlərin önünə protetik sait əlavə edilir. Məsələn: *irəd*, «ləpir, iz» (J.), irəşənə «rişə, kök» (Q.), *iriz*, «cığır, iz, ləpir», *irik* «saxsı ovuntusu» (Q.) və s.

2. Söz əvvəlinə samit artırılması. Şərq qrupu dialekt və şivələrində alınma sözlərə aşağıdakı samitlərin artırılması müşahidə olunur:

h səsinin artırılması: Alınma sözlərə **h** səsinin artırılması **a**, **ə** saitlərindən əvvəl özünü göstərir; məsələn, **hərə** «böyük əl mişarı» (Ln.), **hərəxana** «taxta çəkilən yer» (C.), **həvəndə // həvəndənə** «xışda istifadə edilən gön qayış», hanqıl «tor toxunan hana» (Ln.) və s.

l səsinin artırılması: Bu hadisə bir sözdə müşahidə edilmişdir: abgərdən > ləbgərdən (Ş.).

3. Söz əvvəlində samitlərin yerdəyişməsi – metateza hadisəsinə alınma sözlərdə iki halda rast gəlinmişdir:

a) yanaşı samitlərin yerdəyişməsi

rübənd > ürbənd, rısa > irsə//ırsa (Q.).

b) yanaşı olmayan samitlərin yerdəyişməsi

mindar//mindər < nimdar «döşəkcə» (Q., Ln.) lamça < nalça «döşəkcə» (J.) mintənə < nimtənə «qadın geyimi» (B.) və s.

2.1.2.2. Söz ortasında baş verən kombinator dəyişmələr

Söz əvvəlində olduğu kimi, söz ortasında baş verən kombinator dəyişmələr həm saitləri, həm də samitləri əhatə edir.

1) Saitlərlə bağlı kombinator dəyişmələrdən biri epentezadır. Azərbaycan dilində (o cümlədən başqa türk dillərində) söz ortasında epentetik saitin artırılmasına səbəb mahiyyət etibarlı ilə samitlərin yanaşı işlənməsi zamanı ortaya çıxan tələffüz çətinliyidir. Epentetik sait həmin tələffüz çətinliyini aradan qaldırır. Epentetik saitin işlənməsinə söz vurğusu da müəyyən təsir göstərir: *məzərə* > *məzrə* (< *mərz*) «sərhəd, nişan» (Q.); *süxura* < *sukra // sokrə* «badya, çini qab» (Ln., Q.), *isbirə* < *sibrə* «bitki xəstəliyi» (Ab.); *xışım* < *xışm* «hirs, qəzəb; sürət» (Ln.).

Alınma sözlərdə saitın düşməsi – eliziya hadisəsinə də təsadüf edilir. Eliziya hadisəsi əsasən sonorlardan əvvəl və ya sonorla novlu samitlərin arasında baş verir; məsələn: *adna* < *adinə* «cümə axşamı, cümə» (Ş.), *gəznə* // *gezne* < *qəzənə* «gicitkan» (İ., Ln., M.) və s.

2. Alınma sözlərdə samitlərin düşməsi hadisəsi baş verir. Aşağıdakı samit düşməsi müşahidə olunur.

t səsinin düşməsi: *dəsgirə* < *dəstgirə* «səbət» (B.), *dəsbəcə* < *dəstpaçə* «ələstü, dərhal» (J.), *masqur*//*masqura* < *mastxor* «balaca kasa», *dəsəçin* < *dəstəçin* «əllə dərilmiş» (Ln., M.).

Misallardan göründüyü kimi, həmin sözlərdə **t** səsinin düşməsinin səbəbi iki və ya üç kar samitin söz daxilində yanaşı işləmə bilməməsidir. Belə alınma sözlərdə **t** səsinin düşməsi başqa dialekt və şivələrimizdə⁹⁹ və eləcə də başqa türk dillərində müşahidə edilir.

h səsinin düşməsi: Söz ortasında **h** səsinin düşməsi geniş yayılmış hadisələrdən biri kimi ən çox alınma sözlərdə müşahidə edilir. Məsələn, *bəli* < *bəhli* «gilas» (Q.), *dəyek* < *dəhyek* «vergi» (Ab.), *dəmərdə* < *dəhmərdə* «iri boşqab», «dərini boşqab» (Ab., B., Q., Əb., Ln.), *siyapır* // *siyafur* < *siyahpur* «utanmaz, həyasız, sırtıq» (Ab., B., Q., Əb., C., Ş.), *şacu* < *şahcu* «baş suayrıcı» (Ab.), *şubənd* < *şahbənd* «yundan toxunma çarıq bağı» (Q.), *şamayı* < *şahmahi* «balıq növü» (Sal., S., C.).

n səsinin düşməsi: Alınma sözlərdə **n** səsinin düşməsi çox az sözdə müşahidə edilmişdir. Məsələn: *nəxarış* «yavanlıq» (Ab., B.), *pərsəg* «tərəzinin gözlərini bərabərləşdirmək üçün istifadə edilən xırda daş» (ƏB., S., Sal.).

3. Alınma sözlərdə metateza hadisəsi. Alınma sözlərdə metateza hadisəsi həm yanaşı işlənən, həm də yanaşı olmayan samit səslərdə baş verir.

namətgən < *naməkdan* «duz qabı» (Y.), *əybərdən*¹⁰⁰ < *abgərdən* (B.), *gəndərbənd* < *gərdənbənd* «xamut» (Sal.) və s.

⁹⁹ Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. Канд. дисс., Баку, 1989, стр.60

¹⁰⁰ Şirəliyev M. Bakı dialekti, s.44

2.1.2.3. Söz sonunda baş verən kombinator dəyişmələr

Şərq qrupu dialekt və şivələrində alınma sözlərdə söz sonunda baş verən kombinator dəyişmələr söz əvvəlində və ortasında olduğu kimi çox geniş yayılmamışdır. Sözlərin sonunda aşağıdakı kombinator dəyişmələr müşahidə edilir.

1. Söz sonunda epentetik saitın işlənməsinə bir neçə sözdə rast gəlik. Məsələn: *bekara* «nahar, lazımsız» (Y.), *ləvərə* «gücsüz, arıq» (Q., Y., Ln., Y., BR), *məzrə* «ayırıcı nişan» (A., B., L.), *tünəki* «nazik», «həssas» (Ab., B., İ.).

2. Söz sonunda samit artırılması da az yayılmışdır. Bir sözdə **v**, bir sözdə isə **h** səsinin artırılması qeyd olunmuşdur.

qilindov//qılindov < qilində «boyunbağı» (Q.), *gicəh* «gənə» (Q.).

3. Söz sonunda samit düşümü.

t səsinin düşməsi: *püşraz* < pişrəst «üzüm növü» (B.), *nimras* < nimrəst «yarımçıq yetişmiş» (B.), *zəbərdəs* < zəbərdəst «güclü, qüvvətli» (Ln., M., Q., B., C.), *şirəpus* < şirəpust «divarı ağartmaq üçün dəri» (B., Ln., Ş.).

h səsinin düşməsi: *tasküla* «araqçın» (B.), *şəbküla* // *şəbkülə* // *şəbkula* «keçə papağı» (B., M., C.).

Şərq qrupu dialekt və şivələrində alınma sözlərdə yuxarıda qeyd edilmiş fonetik hadisələrdən əlavə, assimilyasiyaya da rast gəlinir. Bu fonetik hadisə həm söz köklərində, həm də kök və şəkilçi arasında müşahidə olunur. İran mənşəli alınma sözlərdə irəli assimilyasiya geniş yayılmışdır. Məsələn:

beddam < bədnam (AB., B.);

dəssək < dəstək «qulluğa göndərilə bilən uşaq» (A., M., C.);

dassar < dəstar «əl dəyirmanı» (bütün dialekt və şivələrdə);

banıssan < banıstan «qoyun-quzu saxlanan üstüörtülü yer» (B., Ş.);

pessayi < pesdehi «ehtiyat azuqə» (Ab., B.);

ressə < restə «2-3 kiloqramlıq bağli soğan dəstəsi» (Y.) və s.

Alınma sözlərdə kök və şəkilçi arasında da irəli assimilyasiya hadisəsi müşahidə olunur. Məsələn: *daharriğ* «təpəlik» (B., Q.), *gərdənnik* «boyunbağı» (S.), *siyapurriq* // *siyapırrıq* // *siyafurruq* «utanmazlıq, həyasızlıq» (B., Q., ƏB.).

Geri assimilyasiyaya az təsadüf edilir: *dambul* < danbul «gavalı növü» (B., Ln.), *rəvə-rüvə* < ləvə-rüvə «içalat» (A., Ln., M.), *nona* < lonə «yuva» (Ln., C.).

2. 2. Alınma sözlərin morfoloji mənimsənilməsi

Alınma sözlərin morfoloji cəhətdən mənimsənilməsi dil əlaqələri ilə bağlı əsas cəhətlərdən biridir. Belə ki, əcnəbi dil elementlərinin söz alan dilin sisteminə təsiri, sözalan dilin yad elementlərə nə dərəcədə müqavimət göstərməsi, alınmaların mənimsənilməsi prosesinin istiqaməti, alınma prosesində və ondan sonrakı dövrdə dəyişmələrə məruz qalmış sözlərin təsnifatı məsələlərinin öyrənilməsi vacibdir.

Alınma sözün sözalan dildəki (qrammatik) formasının onun mənbə dildəki çıxış halına (alınmaya qədər olan hal nəzərdə tutulur—T.İ.) qrammatik cəhətdən uyğun gəlib-gəlməməsi qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin genetik qohumluq və tipoloji oxşarlıq dərəcəsindən asılıdır.

Azərbaycan dilinə keçmiş İran mənşəli alınma sözlərin morfoloji mənimsənilməsi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan və İran dillərinin strukturca bir-birindən fərqlənən müxtəlif tipoloji qruplara mənsub olması səbəbindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bəllidir ki, İran dilləri morfoloji quruluşuna görə flektiv olan Hind-Avropa dilləri ailəsinə daxildir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu türk dillərindəndir. Aqlütinasiya isə söz kökünə müəyyən ardıcılıqla müxtəlif şəkilçilərin artırılması prosesidir.

Azərbaycan dilində sözyaratma və sözdəyişmə sözün kökünə müəyyən qrammatik məna ifadə edən xüsusi hissəciklər – şəkilçilər artırılması ilə baş verir. Buna görə də aqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında suffiksəl forma geniş inkişaf etmişdir.

İran dillərində də morfoloji yolla söz yaradıcılığı geniş yayılmışdır. Lakin müqayisə edilən dillərdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı bir-birindən fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq İran dillərində söz yaradıcılığında iştirak edən sözdüzəltmə vasitələri sözün önünə, ortasına və sonuna əlavə edilir. Azərbaycan dilində isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həmin vasitələr

sözlərin sonuna əlavə olunur. Azərbaycan və İran dillərinin morfoloji quruluşunun müxtəlifliyi İran dillərindən alınma sözlərin morfoloji mənimsənilməsi prosesinə təsir göstərir. Azərbaycan dilinin aqlütinativ xarakteri İran dillərindən alınma sözlərin struktur-semantik və sintaktik mahiyyətinin mənimsənilməsi prosesini tənzimləyir. Alınma sözlərin morfoloji mənimsənilməsini aşkarlamaqdan ötrü onları nitq hissələrinin tərkibində nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

2.2.1. İsim

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli alınma sözlər qrammatik mənsubiyyəti baxımından müxtəlif nitq hissələrini əhatə edir. Alınma sözlər arasında əsas yeri isimlər tutur. Onlar konkret predmet və anlayışları bildirir və buna görə də daha asan şəkildə başqa dilə keçə bilər.

İran mənşəli alınma sözlərin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə ancaq təkdə işlənən formada keçməsi müşahidə edilir.

Azərbaycan dilində alınma isimlərin struktur xüsusiyyətləri də maraq doğuran məsələlərdəndir. Genetik qohumluq və tipoloji uyğunluq cəhətdən müxtəlif dil ailələrinə mənsub olmalarına baxmayaraq, Azərbaycan və İran dillərində isimlərin, daha ümumi götürsək, sözlərin morfoloji strukturu sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla eynilik təşkil edir. Lakin sözlər bir dildən başqa dilə keçdikdə mənbə dildəki morfoloji strukturu ilə keçdiyi dildəki halı uyğun gəlməyə bilər. «Başqa dillərdən keçmiş istər düzəltmə və istərsə mürəkkəb sözlər... o zaman düzəltmə və mürəkkəb sözlər kimi qəbul etmək olar ki, həmin sözlərin tərkibində iştirak edən leksik vahidlər bu dildə də ayrıca leksik vahid kimi işlənmiş olsun, eyni zamanda düzəltmə sözləri əmələ gətirən ünsür dilimizdə bir çox sözləri əmələ gətirə bilən şəkilçi kimi özünü göstərə bilsin»¹⁰¹. Deməli, sözlərin İran dillərindəki morfoloji quruluşunun Azərbaycan dilinə keçəndən sonra saxlanması üçün, hər şeydən əvvəl tərkib hissələrinin Azərbaycan dilində ayrılıqda işlənməsi cəhəti əsas şərtlərdəndir.

¹⁰¹ Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.12

Domə, dəsgirə, zərdi, mürğanə, noxariş və s. sözlər İran dillərində morfoloji struktur baxımından düzəltmə və mürəkkəb isimlərdir. Lakin belə sözləri Azərbaycan dilində düzəltmə və ya mürəkkəb isimlər kimi qəbul etmək olmur. Belə ki, həmin sözləri tərkib hissələrinə ayırdıqda mənası olmayan səslər yığını təsiri bağışlayır. Elə sözlər də vardır ki, tərkib hissələrindən biri Azərbaycan dilində müstəqil işlənir, digəri isə işlənmir. Belə halda yenə həmin sözlərin ayrılıqda işlənməyən hissəsini morfoloji struktur baxımında müstəqil qəbul etmək olmur; məsələn: **vurmabi-zən** «qarışıqlıq, hay-küy», **sərxeyir** «məclisi idarə edən şəxs» və s.

Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən alınma isimləri morfoloji strukturuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

2.2.1.1. Sadə isimlər

İran dillərindəki struktur baxımından belə isimlər Azərbaycan dilində aşağıdakı qruplara ayrılır:

I. Azərbaycan və İran dillərində sadə quruluşa malik isimlər; məsələn: **adına** // **adna** «cümə axşamı, cümə» (Br., Y., Ln., Sal.), **ambur** «kəlbətin» (B.), **beybut** «xəncərə oxşar iri kəsici alət» (B., Q.), **vel** «ayıdöşəyi» (A., Ln., Lk., M.), **vəzəx** «qurbağa» (Ln., M.), **zivə** // **ziivə** «paltar sərilən ip» (B., Ln.), **mədd** «meyvə şirəsi» (A., Lk., Ln.), **siv** «künc» (M.), **sos** «çil, yazqabağı üzde əmələ gələn ləkə» (A., Ln., M.), **xuruş** «acıq, qəzəb» (Ab., B., Q., Y.), **çin** «oraq» (Q., Ln., Y.), **tığ** «balığın tikanı» (B., Y., Ln.), **çəp** «avar» (Ln., Sal.), **car** // **şor** «sığırcın» (Ab., Ln., M.), **şıp** «səbət» (A., Ln.) və s.

II. İran dillərində düzəltmə isimlər Azərbaycan dilində sadə isimlər hesab edilir; məsələn:

biruni «bayır imarət» (B.) – birun «xaric, çöl», **-i** sözdüzəldici şəkilçi;

zərdi «sarılıq» (B., Q., Ln.) – zərd «sarı», **-i** sözdüzəldici şəkilçi;

isbira «xəstəlik adı» (Ab., Q., C.) – isbi «ağ», **-r-** bitişdirici ünsür, **-ə** sözdüzəldici şəkilçi;

güşə//**guşə** «çarıqbağı keçirilən yer» (Γ.) – güş//guş «qulaq», **-ə** sözdüzəldici şəkilçi;

gərdə//**gərde** «saman xırdası» (Ab., Q.) – gərd «toz», **-ə** şəkilçi;

qandımə «itdirsəyi» (Ln.) – qandım «buğda» -ə şəkilçi və s.

İran dillərində düzəltmə olan bu isimlərin çoxunun nə kökü, nə də şəkilçisi Azərbaycan dilində müstəqil işlənmiş, bəzilərinin kökü ayrılıqda işlənsə də, şəkilçi sözyaradıcılığında iştirak etmir. Bu səbəbdən onlar Azərbaycan dilində sadə isimlər hesab olunur.

III. İran dillərində mürəkkəb isimlər Azərbaycan dilində sadə isimlər hesab olunur. Aşağıdakı isimlərin İran dillərində morfoloji strukturuna nəzər salaq:

belləgilə «palıd ağacının qozası, toxumu» (Ln., M.) – bələl «palıd», -ə sifət düzəldən şəkilçi, gilə < qılə «qoza»;

bərbənd «yorğan-döşək yığılan parça» (B.) – bər < bar «yük», bənd < bəstən felinin kökü;

balbır «suya batmamaqdan ötrü tora bağlanan taxtalar» (S.) – bal «qanad», bır < pər;

bürgez // **bürgöz** «tikandan düzəldilən süpürgə» (Sal.) – bür < bır «tikan», göz < qezi «süpürgə»;

qəmişə «səpki (istidən)» (Ln.) – qəm < qam «isti», -i- bitişdirici ünsür, jə «je» (vurmaq) felinin keçmiş zaman feli sifəti;

gərməgiyo «qurda qarşı suyu içilən ot» (Q.) – gərm < kərm «qurd» -ə- bitişdirici ünsür, giyo «ot»;

səngisitarə «ulduz daşı» (Lk.) – səng «daş», -i- izafət şəkilçisi, sitarə «ulduz» və s.

İran dillərində bu isimlərin mürəkkəb quruluşa malik olması aydın görünür. Lakin Azərbaycan dili stixiyası onları həmin formada qəbul edə bilmir, çünki onların komponentləri Azərbaycan dilində müstəqil işlənmiş. Bu səbəbdən həmin sözlər Azərbaycan dilində sadə isimlər hesab edilir.

2.2.1.2. Düzəltmə isimlər

Dialekt və şivələrdə İran mənşəli alınma sözlərdən yaranan düzəltmə isimləri aşağıdakı şəkildə nəzərdən keçirək.

I. KÖK_{İran} + ŞƏKİLÇİ_{İran}

Bəllidir ki, İran dillərindən şəkilçilər Azərbaycan dilinə birbaşa deyil, ancaq qoşulduğu sözün tərkibində keçmişdir. Alınma sözlərin

tərkibində dilimizə keçən şəkilçilərin heç də hamısı söz yaradıcılığında fəal iştirak etmir, yəni Azərbaycan dilinin sisteminə sözyaradıcı ünsür kimi daxil ola bilmir. Ona görə də həmin şəkilçilərlə birlikdə İran dillərində düzəltmə quruluşa malik olan sözlər Azərbaycan dilində sadə sözlər kimi qavranılır. Bu haqda dissertasiyanın «Sadə isimlər» bəhsində danışılmış və kifayət qədər misallar göstərilmişdir. Burada isə dilimizdə söz yaradıcılığında iştirak edən İran mənşəli şəkilçilərdən danışılacaq. Dialekt və şivələrdə düzəltmə isimlərin yaranmasında iştirak edən İran mənşəli şəkilçilər Azərbaycan ədəbi dilində də işlənir. Şərq qrupu dialekt və şivələrində düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsində aşağıdakı İran mənşəli alınma şəkilçilərdən istifadə olunur.

1. **-ban (-van, -von)**. Alınma sözlərə əlavə edilən bu şəkilçi *müəyyən bir işi görən adam* məzmunu ifadə edir. Geniş yayılmamışdır; məsələn: **gəlvən** «naxırçı» (Ln., M.), **maləvan** // **moləvon** 1. «tarla qarovolçusu, qoruqçu» (Ln.), 2. «naxırçı» (Y.), **tumcarban** «çəltik sahəsinin qarovolçusu» (A., Ln., M.).

2. **-dan** və *onun variantları*. Bu şəkilçi sözlərə əlavə olunaraq «yer», «qab» mənasını ifadə edir; məsələn: **goudan** «tövlə» (Ab., B.), **cəməxodan** «yük yeri» (M.), **cumaxatan** «yorğan-döşək yığılan taxca» (Ab., B.), **nəməkdan** // **məməkdan** «duz qabı» (İ.), **ovdan** «nohur» (Ln.).

3. **-dar**. Fars dilində müstəqil mənaya malik olan bu söz şəkilçi kimi dilimizə çox əvvəllərdən məlumdur: təsərrüfatçı, müəyyən bir peşənin sahibi mənalarını ifadə edir¹⁰²; məsələn: **binəkdar** «keçmişdə topdansaşla məşğul olan tacir» (B.), **səğirdar** «yetim uşağı olan adam» (Ln., M.), **çəraydar** «çəki ölçən adam» (Y.), **cumadar** «hamamda qulluq edən adam» (Ab.) və s.

4. **-keş**. İran dillərində müstəqil mənaya malik sözdür. Azərbaycan dilində şəkilçiləşmişdir. Dialekt və şivələrdə sadə sözlərə qoşularaq onlardan müxtəlif mənə ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gətirir; məsələn: **dəmkeş** «qazan, samovar və s. şeylərin ağzına qoyulan qapaq» (Ab., B., Q.), **pencəkeş** «təndir çörəyi, lavaş» (Br., ƏB., Y.S.), **toukeş** «buxarı trubası» (Ab., B., Q.), **çəpkeş** «avarçəkən» (Sal.) və s.

¹⁰² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1991, s.67

5. **-xana**. İran dillərində müstəqil mənəli sözdür. Azərbaycan dilində şəkilçiləşmişdir. Dialekt və şivələrdə qoşulduğu sözdə «yer» məzmunu ifadə edir: **otəşxana** «samovarın odluğu» (Ln., M.), **ərəxana** «taxta çəkilən yer» (Y., Lk.).

II. KÖK İran + ŞƏKİLÇİ Azərb.

Dilimizin leksik-qrammatik qanunlarına tabe olan İran mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin öz şəkilçilərini qəbul edərək yeni isimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Dialekt və şivələrdə alınma sözlər əsasında yeni düzəltmə isimlərin yaranmasında Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri iştirak edir. Bu şəkilçilər aşağıdakılardır:

-luq, -lik və onun fonetik variantları; məsələn: **biçizdik** «pulsuzluq» (B., Ln.), **daharriğ** «təpəlik» (Ab., B., Q.), **kəmlək** «əskiklik» (B., Y.), **gərdənnik** «boyunbağı» (S.), **siyapırrıq** // **siyafurruq** «utanmazlıq» (B., ƏB.), **tumcarlıq** «çəltik şitili əkilən sahə» (A., Ln., M.), **çüpəlik** «kolluq» (Y.), **canəzirlək** «xəstəlik» (Ş.), **şəttəlik** «nədinclik» (B., Ln., M.).

-çi: ərəçi «taxta çəkən» (B., Lk., C.), **miyançi** «ara düzəldən, vasitəçi» (B., Lk., Q.), **rədcə** «iz götürən» (Y.), **çəpçi** «avarçəkən» (Ln., Sal.) və s.

-ça, -çə. Bu şəkilçi qoşulduğu sözə kiçiltmə məzmununu yaradır; məsələn: **dərçə** «balaca taxça» (B.), **kəmçə** «kiçik xəlbir» (Q., Sal.), **nalça** «döşəkçə» (Ln., M., Y.), **nimdarçə** «döşəkçə» (Q., Ln.), **səkçə** «bardaq» (S., Sal.).

-cığ, -cik. Bu şəkilçi də alınma sözlərdə kiçiltmə mənasını bildirir: **domujacıq** «kiçik əl toru» (A., Ln., M.), **sigezicik** «kiçik kisə» (Y.) və s.

2.2.1.3. Mürəkkəb isimlər

Əgər alınma sözlərin tərkib hissələri Azərbaycan dilində və onun dialekt və şivələrində müstəqil leksik vahid kimi işlənirsə, onları mürəkkəb isimlər kimi qəbul etmək olar. Alınma sözlər hesabına yaranan mürəkkəb isimlər tamamilə Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına tabe olur, yəni mürəkkəb sözlərin

komponentləri arasında sintaktik əlaqələr Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına əsaslanır. Dialekt və şivələrimizdə mürəkkəb isimləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Komponentlərinin hər ikisi alınma sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər: *əmbərəcu//əmbərcü* «tağların arasını sulamaq üçün kiçik su yolu» (Sal.), *bijən-bijən* «vurhavur» (Y., Ln., M.), *küdülpəçə* «gödək» (Ln.), *püştəbənd* // *püşdəvan//püşdəban* «divarın arasına qoyulan üfüqi birləşdirici taxta» (Q.), *paçabənd* «quşların ayağına geydirmək üçün dəri ayaqcıq» (Ln., Ş.).

2. Komponentlərdən biri alınma sözdən ibarət mürəkkəb isimlər: *qılıcdüm* «əqrəb» (B.), *yağlıpiyaz* «soğan qovurması» (Q.), *səbzikükü* «döyülmüş ət, yumurta və göyərtidən hazırlanan yemək» (B., Ln.), *tıləkəşniş* // *tıləkəşniş* «yabanı bitki adı» (A., Ln., M.) və s.

Belə mürəkkəb isimlər arasında komponentləri eyni mənəli Azərbaycan və İran sözündən ibarət olan leksik vahidlərə də rast gəlinir; məsələn: *vurmabizən* «qarışıqlıq» (B.), *vırdıvızan* «hayküy» (B.), *xəşəyonca* «yoncaya oxşar bitki» (Ln.) və s.

2.2.2. Sifət

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli alınma sözlər arasında xeyli miqdar əlamət, keyfiyyət bildirən leksik vahidlər vardır. Belə sözlər işləndiyi dialekt və şivənin ifadə rəngarəngliyinin daha da zənginləşməsinə xidmət edir. İran mənşəli alınma sifətlərin morfoloji mənimsənilməsi Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına əsasən baş verir.

Alınma sifətlər Azərbaycan dilində morfoloji quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

2.2.2.1. Sadə sifətlər

Həm Azərbaycan, həm də İran dillərində bir kökdən ibarət sifətlər; məsələn: *duraz* «uzun» (Ab.), *ruma//rımə* «təzə», «körpə» (Ab.), *sağır* «yetim» (A., Y., Ln., Lk., C.), *tünik//tənik* «nazik», «həssas» (Ab., B., Y.), *tic* «şiş, dik» (Y., Sal.), *xos* «qəşəng» (A., L.,

Ln., M.), *şətəl* «nadinc, sözəbaxmayan» (B., Ln.), *sital//stal* «nadinc» (Ab., B., Q., İ., Y., M.).

İran dilləri üçün düzəltmə olan sifətlər Azərbaycan dilində sadə sifətlər kimi qəbul edilir, çünki həmin sözlərdəki sözdüzəldici şəkilçilər Azərbaycan dilində sözyaratma prosesində iştirak edə bilmir; məsələn: *kütün* «qozbel» (Y.), *miyanə* «orta, ortabab» (B., Ln., S., Sal.), *xərəngə* «ədəbsiz, kobud, mənasız iş tutan» (Ab., Q.), *dastək//dəssək//dəssəy* «qulluğa gedə bilən, 7-9 yaşlı» (A., B., Ln., M.) və s.

İran dillərində mürəkkəb sözlər komponentləri Azərbaycan dilində müstəqil işləyə bilmədiyi səbəbindən sadə hesab edilir; məsələn: *vəgəsirə* «yarımçıq doğulmuş» (B.), *nimras* «yetişməmiş» (B.), *püşraz* «tezyetişən» (Ab., B.), *siyahpur//siyahpur//siyafur* «həyasız, utanmaz» (Ab., B., Q., ƏB., S., C., Ş.).

2.2.2.2. Düzəltmə sifətlər

Bu bölgüyə Azərbaycan dilində işlənən İran mənşəli şəkilçilərin və Azərbaycan dilinin öz şəkilçilərinin vasitəsilə düzələn sifətlər daxildir. Düzəltmə sifətlər aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gəlir:

bi-, be-, na- ön şəkilçiləri ilə düzələnələr: *beçiz//biçiz* «pulsuz» (B., Ln.), *biyəndəcər* «çirkin, kifir» (Ab., B.), *bedərəcə* «xeyirsiz, boş, mənasız» (Y.), *naxoş* «xəstə, kefsiz» (A., Ln., Lk., M.), *nahamar* «hamar olmayan», *nanəcim* «pis, tərbiyəsiz» (B., Y.).

-var, -vər, -avar, -əvər şəkilçiləri ilə düzələnələr: *dağavar* «dağlıq» (Ln., Y.), *dənəvər* «dənəli» (B., Q.), *günəvər* «günəy, gün düşən» (Y., C.).

-van, -avan şəkilçiləri ilə düzələnələr; məsələn: *lilvan* «lilli, bulanıq» (Ln., M.), *malavan* «malabaxan» (Br., Y., Ln.), *ticavan* «şiş, çox dik olan» (Sal.).

-dar şəkilçisi ilə düzələnələr; məsələn: *binəkdər* «əsaslı, köklü» (B.), *səğirdər* «yetim uşağı olan» (A., Ln., M.), *xaldər* «xallı» (Sal.), *candar* «canlı, bədənli» (B.) və s.

-lı, -li və onun fonetik variantları ilə düzələnələr: *lığlı* «üstü lığ ilə örtülmüş» (Q., Ln.), *lijdi* «saçaqlı» (Y., Ln., M.), *morru* «hirsli,

hikkəli» (Y.), *tizablı* «çox şirin» (B.), *çəpli* «avarlı» (B., Sal., Ln.), *xoruşdu* «acıqlı» (Q., Y.).

-*sız*, -*siz* şəkilçiləri ilə düzəlmələr: *balbırsız* «qanadsız» (Sal.), *xoçasız* «budaqsız» (Y., C.), *girsiz* «gücsüz» (B., Q., Ln.), *midarəsiz* «kimsəsiz, qohumsuz» (S.), *xılxsız* «sirr saxlaya bilməyən» (Y., Ln.) və s.

2.2.2.3. Mürəkkəb sifətlər

Mürəkkəb sifətlər müxtəlif yolla düzəlir:

1. Mürəkkəb sifətlərin hər iki komponenti alınma sözlərdən ibarət olur; məsələn: *kəmsər* «axmaq, ağıldan kəm» (M., Ş.), *bədləkər//bedləkər* «çirkin» (B.), *bədsülük//bədsülik* «pis rəftar edən» (A., Ln., Y., M.), *həmpəzor* «güclü» (B., Ş.).

2. Mürəkkəb sifətlər alınma söz + Azərb. sözü modeli əsasında düzəlir; mürəkkəb isimlərdə olduğu kimi, burada da iki hal özünü göstərir:

a) eyni mənalı Azərbaycan və İran sözünün calaqlanması yolu ilə düzəlmələr: *alapisə* «alabəzək, ala-bula» (A., Ln., Lk., M.), *uzundraz* (B., Q., Ln., Ş.) və s.

b) müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə düzəlmələr: *qarınxur* «çoxyeyən» (Q.), *güdülpaça* «gödək, boydan balaca» (Ln.), *qarapisə* «qara alabəzək» (Ln.) və s.

2.2.3. Fel

Azərbaycan dilinin Şamaxı dialektində «donmaq» mənasında *bıymaq* felinin işlənməsi qeyd edilir¹⁰³. Dialekt və şivələrimizdə işlənən fellərə xüsusi monoqrafiya həsr etmiş R.Rüstəmov də *bıy-* felindən bəhs etmişdir¹⁰⁴. Qeyd edilən felin etimologiyası haqqında ilk mülahizə görkəmli dil tarixçimiz prof. M.Rəhimova məxsusdur. Mancur dilində *beye-* «donmaq» feli ilə eyni fonetik şəkllə malik olduğunu əsas götürən prof. M.Rəhimov *bıy-* sözünü Azərbaycan

¹⁰³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s.82

¹⁰⁴ Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, s.26

dilində mühafizə olunmuş praaltay elementi hesab edir¹⁰⁵. L.Liqeti mancur **beye-** felinin etimoloji cəhətdən monqol **begere-** «donmaq, keyimək, keyləşmək» felinə uyğun gəldiyini qeyd edir. Bu fikrə münasibətini bildirən M.Rəhimov qeyd edir ki, **bıy-** felinin Azərbaycan dilinə monqol dilindən keçməsi fərziyyəsi inandırıcı deyil, çünki monqol dilində həmin forma yoxdur; həmin fel qədim türk dilində **ton-**, qədim monqol dilində **köbsi-** şəklində özünü göstərir. Daha sonra prof. M.Rəhimov yazır: «Hətta L.Liqetinin bu fikri ilə razılaşsaq belə, yuxarıda qeyd edilən mülahizə (**bıy-** felinin praaltay elementi olması haqqında mülahizə. – T.İ.) öz qüvvəsində qalır: axı inanmaq olmur ki, monqol **begere-** fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Azərbaycan dilinin *məhz Şamaxı dialektində* (seçdirmə mənimdir. – T.İ.) **bıy-** formasına düşmüşdür»¹⁰⁶ (23). Biz də prof. M.Rəhimovun bu fikri ilə razılaşırıq: niyə məhz Şamaxı dialektində həmin felin işlənməsinə təsadüf edilmişdir? Bununla yanaşı belə bir faktın qeyd edilməsi də yerinə düşər. Prof. M.Rəhimov Şamaxı dialektində **bıy-** felini praaltay elementi hesab edərkən, görünür, bir faktı lazımı şəkildə qiymətləndirməmişdir. Axı, Şamaxı dialektinin daşıyıcılarının gündəlik kontaktda olduğu tat dilində «donmaq» mənasında **bəyi-**, «buz, şaxta» mənasında **bəyə** sözləri işlənir¹⁰⁷. Digər İran dillərində də həmin sözə rast gəlmək olur¹⁰⁸. Belə olan halda tat dili materialları da nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Şamaxı dialektindəki **bıy-** «donmaq» felinin alınma olması məsələsinin dəqiqləşdirilməsi əlavə tədqiqat tələb edir.

Yuxarıda qeyd edilən halı nəzərə almasaq, Azərbaycan dilinin şərqi qrupu dialekt və şivələrinə İran dillərindən sadəcə fel alınması müşahidə olunmamışdır. Bununla belə Şərqi qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli sözlərdən morfoloji yolla düzəltmə və mürəkkəb fellər yaranır.

¹⁰⁵ Рагимов М.Ш. «Дивану Лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка // СТ, 1972, № 1, стр.76

¹⁰⁶ Yəni orada, səh.76

¹⁰⁷ Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, s.142

¹⁰⁸ Пирейко Л.А. Талышско-русский словарь. М., 1976, стр.35

2.2.3.1. Düzəltmə fellər

Dialekt və şivələrdə *düzəltmə fellər* müxtəlif nitq hissələrindən fel düzəldən şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

-la, -lə şəkilçiləri və onun fonetik variantları ilə düzələn düzəltmə fellər. Bu şəkilçilərlə düzələn fellərin mənası, əsasən qoşulduğu ismin mənası ilə bağlı olur. Düzəltmə felin mənalari həmin felin əsasında duran ismin tək və ya çoxmənalılığı ilə şərtlənir; məsələn: *biliqüməlmək* «biliqümə ilə tutmaq» (Ln.), *kəmləmək* «torpağı, qumu xəlbirdən keçirmək» (Ab., B.), *micəlmək* «ovuclamaq» (Ln.), *sərəkləmək* «ağzına gələn danışmaq» (Ş.), *hərələmək* «mişarla kəsmək» (M.), *həşələmək* «danmaq, gizlətmək» (B., Y., Ln.), *çəpləmək* «avar çəkmək» (Ln., Sal.), *liqləmaq/liqləmək* «lığ ilə örtmək» (Q., Ln.), *bətdəmək* «tikmək, bağlamaq» (B.), *mazətdəmaq* «hörmətə mindirmək» (Y.) və s.

-lan, -lən şəkilçiləri ilə düzələn fellər: *səmələnmək* «boş-boş gəzmək, işsiz gəzmək» (Y., Ş.), *xuyulanmaq* «dəli olmaq, özündən çıxmaq» (Q., Y.) və s.

-laş, -ləş və onun fonetik variantları ilə düzələnələr: *pəndəmləşmək* «şişmək, çox yemək nəticəsində çətin nəfəs almaq» (B.), *pelemürtdəşmək* «ölgünləşmək, solmaq» (Ab.), *gərməşmək* «qızıışmaq» (B., M.) və s.

Başqa şəkilçilərlə düzələn fellərə misallar: *tijəmək* «yarmaq» (Y.), *ləsəlmək* «boşaltmaq, boşalmaq» (A., Ln., M., Y.) və s.

2.2.3.2. Mürəkkəb fellər

Dialekt və şivələrdə İran mənşəli sözlərlə *olmaq, eləmək, tutmaq* və s. köməkçi fellərin birləşməsi ilə mürəkkəb fellər yaranır.

«*Eləmək*» köməkçi feli ilə düzələnələr: *Eləmək* köməkçi feli, əsasən isimlərə, bəzən də sifətlərə qoşulur. Belə mürəkkəb fellərin birinci tərəfini təşkil edən adlar ismin qeyri-müəyyən təsirlik

halında işlənir; məsələn: *dəngəsəray eləmək* «başını ağrıtmək» (Sal.), *dır eləmək* «aralamaq»¹⁰⁹ (A., Ln., M.), *löpüst eləmək* «dərisini soymaq» (Y.), *kütah eləmək* «qısaltmaq» (Q.), *pesdeyi eləmək* «ehtiyata saxlamaq» (Ab., B.), *sərdəsi eləmək* «başdansovdu etmək» (B.), *vagirlik/vangirlik eləmək* «dəm tutmaq, səsinə səs vermək» (Ln.) və s.

«**Olmaq**» köməkçi feli ilə düzələnlər. Dialekt və şivələrdə İran mənşəli sözlərlə köməkçi «olmaq» felinin birləşməsindən əsasən təsirsiz fellər əmələ gəlir. «Olmaq» feli həm isim, həm də sifətlərlə birləşmək mürəkkəb fel yaradır; məsələn: *binişt olmaq* «məskən salmaq, yurd salmaq, oturaq həyata keçmək» (Y.), *dəngəsər olmaq* «baş ağrımaq» (Sal.), *gərm olmaq* «qızıışmaq» (B.), *pelemürt//peləmir d olmaq* «ölgünləşmək, solğunlaşmaq» (Ab.), *papi olmamaq* «əhəmiyyət verməmək, fikir verməmək» (Ab., B., Y., Ln., M.), *pəndəm//pəndüm olmaq* «şişmək, çox yemək nəticəsində çətin nəfəs almaq» (B., Y.) və s.

Başqa fellərlə düzələn mürəkkəb fellərə misallar: *küşti tutmaq* «güləşmək, qurşaq tutmaq» (A., Ln., M.), *bin tutmaq* 1. «oturmaq, oturaq həyata keçmək»; 2. «kök tutmaq» (Y.), *mas vermək* «ələ salmaq» (S.), *yek getmək* «mübahisə etmək, dalaşmaq» (B.), *cü birəxmağ* «şaiyə buraxmaq» (B.), *mazata salmaq//mindirmək* «hörmətə mindirmək» (B., S., Y.) və s.

2.2.4. Zərf

Şərq qrupu dialekt və şivələrinə keçmiş İran mənşəli sözlər arasında zərflər də müəyyən yer tutur. Alınma sözlərdə ən çox tərz-hərəkət zərflərinə rast gəlinir. Struktur baxımından onlar sadə və mürəkkəb olaraq iki qrupa ayrılır. Əldə olan materiallara əsasən demək olar ki, Azərbaycan dilinin öz zərf düzəldən şəkilçiləri vasitəsilə alınma sözlərdən zərf əmələ gəlməsi müşahidə olunmamışdır.

¹⁰⁹ Меджидова А.Б. Ленкоранский говор азербайджанского языка. АКД, стр.21

2.2.4.1. Sadə zərflər

kəm «az», «kirt», «tamam» (C., Ln., M., A.), **dır** «aralı» (A., Ln., M.), **sərdəsi** «başdansıvdu» (Ab., B.), **xəvəki** «qəflətən, birdən».

2.2.4.2. Mürəkkəb zərflər

Dialekt və şivələrdə müşahidə edilən mürəkkəb zərflər müxtəlif yollarla düzəlir.

1) Eyni sözün təkrarı ilə; məsələn: **qədə-qədə** «gizli» (C.), **rizə-rizə** «zolaq-zolaq» (A., Ln., M.) və s.

2) Sözlərin birləşməsi ilə; məsələn: **peydəri** «fasiləsiz» (Ab., B.), **peydərpey** «dalbadal» (B.), **səsməkün** «səssiz» (B.), **tələtədili** «tələsik» (Q.).

3) **-a, -ə, -ba, -bə** bitişdirici ünsürlərin köməyi ilə düzələnlər: **dübədü** «təkbətək» (B.), **ruberu** «üzbəüz» (Y., C.), **ləbələb//lebələb** «çox dolu» (B., Ln.), **peşdəpeşt** «fasiləsiz» (C.), **sərasər** «başdan-başa» (B.) və s.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli sözlər arasında bir bağlayıcı (**şayət** «əgər» (B., Y.), iki modal söz (**gavar//gavər** «deyəsen» (Q., Y., Ln.), **gəsi** «bəlkə» (B., Ln.) qeydə alınmışdır.

Dialekt və şivələrdə alınma sözlərin morfoloji mənimsənilməsi ilə bağlı yuxarıda qeyd edilmiş faktlar və kifayət qədər misallar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onların Azərbaycan dilinə keçməsi sistemsiz və xaosik proses deyil, həmin dilin fonetik-morfoloji qayda-qanunlarına tabe olması, onun sisteminə daxil olaraq başqa sözlərlə bərabərhüquqlu şəkildə bütün səviyyələrdə aktiv iştirak edə bilməsi yolu ilə baş verir.

III FƏSİL

ALINMA SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər bir alınma söz ya alınma prosesində, ya da ondan sonra müəyyən semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Sözlərdə semantik dəyişikliklər dünyanın bütün dillərində baş verir. Bu hadisə dilin inkişaf prosesi ilə bağlıdır.

Ümumi dilçilik ədəbiyyatında sözlərdə baş verən semantik proseslərin təhlilinə aid çox sayda əsərlər yazılmışdır¹¹⁰. Hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq bu əsərləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, sözlər dünyanın bütün dillərində semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Dünya dillərində baş verən semantik hadisələr ən çox məna daralması, məna genişlənməsi, mənada ümumiləşmə və ya konkretləşmə, metafora və metonimiya əsasında mənənin keçirilməsi, müsbət məna qazanılması, mənfi məna kəsb etməsi və s. kimi təsnif edilir. Bu təsnifatlar da məntiqi, psixoloji, sosioloji əsaslarla aparılmışdır. Sözlərdə baş verən semantik dəyişikliyi psixoloji cəhətdən şərtlənən məntiqi proses kimi başa düşən fransız Arsen Darmesteter (Arsène Darmesteter), sözdəki semantik dəyişmələrə aid təsnifatını məntiqi prinsiplər üzərində quran alman Henrix Paul, bir sıra qədim rus sözlərindəki dəyişikliklərin tarixi və kulturoloji səbəblərini tədqiq edən rus F.İ.Buslayev, sözlərin semantik inkişafını dilin morfoloji xüsusiyyətləri və dildəki sözlər arasında fəaliyyət göstərən morfoloji münasibətlərlə şərtləndiyini qeyd edən A.A.Poteb-nya və s. müəlliflərin hamısı sözdə baş verən semantik proseslərin yuxarıda adları çəkilən formalarda gətdiyini qeyd etmişdir.

¹¹⁰L.Bloomfield. Language. New York, 1933; B.Groom. A. Short History in English Words. London, 1934; R.Carnap. Introduction to Semantics. Cambridge, 1942; Г.Пауль. Принципы истории языка. М., 1960; S.Ulmann. The Principles of Semantics. Glasgow, 1959 və s.

H.Paul semantik dəyişmələrin ən mühüm növlərindən mənə daralması və mənə genişlənməsini göstərərək, onların bir-birinə əks proseslər olmasını qeyd etmişdir¹¹¹.

B.Qrum da mənə genişlənməsi və daralmasına böyük diqqət verərək qeyd edir ki, mənə daralması mənanın genişlənməsinə əks prosesdir. «Mənanın daralması müəyyən zaman daxilində bütöv əşyalar, predmetlər sinfini ifadə edən sözün sonradan həmin sinfin ancaq bir hissəsini ifadə etməsi, adlandırılması prosesidir. Dildə eyni bir əşyanın adlandırılması üçün iki söz mövcuddursa, nə qədər ki onların funksiyaları ayrılmayıb, onlardan biri ümumi məfhumu, digəri isə onun hissəsini bildirmirsə, həmin sözlərin yanaşı fəaliyyət göstərməsi çətinidir»¹¹².

Sözlərin semantik inkişafı məsələləri xalqın tarixi ilə qırılmaz əlaqədə öyrənilməlidir, «çünki tarixi hadisə və dəyişikliklər əyani şəkildə dilin lüğət tərkibində, daha dəqiq desək, sözün leksik mənasında əks olunur»¹¹³. Bu halı semantik inkişaf baxımından hər bir sözdə izləmək olar. Məsələn, L.N.Qumilyev qeyd edir ki, indi türk dillərinin əksəriyyətində işlənən **qul** sözü ilkin olaraq «vassal», «rəiyyət», «başqasına tabe olan» mənalarını ifadə etmişdir və bunlardan sonuncusu XIX əsrə qədər mühafizə edilmişdir. Lakin sonralar türklər müsəlman mədəniyyəti sisteminə daxil olmuşlar ki, burada qul ticarəti xarakterik idi, onda **qul** termini satılmış adamlara da aid edilməyə başlandı¹¹⁴.

Dilin əsil sözlərinin funksionallığının nəticəsi kimi onlarda baş verən semantik dəyişikliklərlə alınma sözlərin məruz qaldığı semantik dəyişikliklərin fərqləndirilməsi vacibdir. Ancaq bu yolla alınma sözlərdəki semantik proseslərin xarakterini öyrənmək mümkündür¹¹⁵.

Nəzəri ədəbiyyatdan məlumdur ki, alınma prosesində sözlərdə ən çox mənə daralması, mənə genişlənməsi, sözün yeni mənə kəsb

¹¹¹ Г.Пауль. Принципы истории языка. М., 1960, стр.106

¹¹² В.Groom. A Short History in English Words. London, 1934, p.132

¹¹³ Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957, стр.156

¹¹⁴ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967, стр.54-55

¹¹⁵ Bu barədə bax: Г.Пауль. Принципы истории языка, стр.465; Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования и основные признаки заимствованных слов. АКД, Алма-Ата, 1957

etməsi və s. kimi semantik hadisələr baş verir. Bu semantik proseslər alınma söz üçün də xarakterikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınma söz keçdiyi dildə fonetik, morfoloji, üslubi və s. cəhətdən mənimsənilir. Həmin dilin tam hüquqlu vahidi olandan sonra dilin əsl sözlərinin məruz qaldığı dəyişikliklər onda da baş verir. Bu uzun prosesdir. Alınma sözlərdəki semantik dəyişikliklər üçün xeyli müddət lazımdır, çünki «bu dəyişmələr tədricən baş verir»¹¹⁶. Dilin əsil və alınma sözləri arasında qarşılıqlı əlaqələr onların mənalarının tarixi inkişafında ciddi sistemli şəkildə baş verir. Bu əlaqələr dilin ehtiyacından doğur.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən İran mənşəli sözlərdə baş vermiş semantik dəyişikliklər onların Azərbaycan və İran dillərindəki mənalarının müqayisə edilməsi, qarşılaşdırılması yolu ilə öyrənilə bilər. Toplanılan materiallara əsasən, dialekt və şivələrimizdə işlənən İran mənşəli sözlərin müəyyən qismi öz mənasını dəyişmir, yəni alınma sözün mənbə dildəki semantik yükü eyni ilə qalır. Bununla yanaşı, elə sözlərə rast gəlinir ki, Azərbaycan dilində onlar semantik cəhətdən dəyişmələrə uğrayır. Belə sözlərdə mənanın daralması, genişlənməsi, eləcə də yeni məna kəsb etməsi halları müşahidə edilir.

Mənbə dildəki mənasında heç bir dəyişiklik olmayan İran mənşəli sözlər əsasən təkmənalıdır. Onlar məişətdə işlənən əşyaların, yemək və içki növlərinin adlarını, meyvə və bitki adlarını, balıqçılıqla bağlı sözləri, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə olunan alət və onların hissələrinin adları, ev, digər tikililər və onların hissələrini bildirən sözləri əhatə edir**.

Gərmək- (B., Ln., C.). Qeyd edilən dialekt və şivələrdə «yemişin bir növü» mənasını ifadə edir. **Gərmək** çox şirin olur (C.); *Bu üç gərməyi nə nə verim?* (Ln.).

Gərmək tezyetişən yemiş növüdür. Yuxarıda qeyd edilən mənada klassik fars dilində işlənmişdir. Bu sözə Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində rast gəlinir¹¹⁷. Azərbaycan dilində fars

¹¹⁶ Arnold İ.V. The English Word. M.-L., 1966, p.152

** Sözlərin tematik qruplar üzrə bölgüsünə bax

¹¹⁷ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966, s.300

dilindən keçmişdir. Lənkəran şivəsində həmin sözün *qamək* forması da işlənir: *Balama, bu qamək neçədi?* Bu forma talış dilindən alınma olub, fikrimizcə, ikidilliliyin nəticəsidir. Həmin zonanın türkdilli əhalisinin nitqində isə «gərmək» şəklində işlənir ki, bu da klassik ədəbi dil ənənəsinin təsiridir, fars. *gərm* «isti», *-ək* sözdüzəldici şəkilçidir.

Kürünc «buğda saxlamaq üçün yer, anbar» (A., Y., Lk., Ln., M.). Bu söz yalnız Lənkəran-Astara zonasında müşahidə edilir. Talışların nitqində daha çox *kırıj*, *kırınc* formasında işlənir. Yardımlıda **kürünc** kimi qeydə alınmışdır. Yardımlıda türkdilli əhalinin nitqində işlənən **kürünc**, bizə elə gəlir ki, talış *kırınc* variantının türkləşdirilmiş şəklidir: *Qabaqlar bığdanı kürüncdə saxlaydik* (Y.).

İran dillərinin əldə etdiyimiz tərcümə və izahlı lüğətlərinin heç birində bu sözə rast gəlmədik. Bu sözə ancaq «Талышско-русский словарь»da¹¹⁸ və B.V.Millerin «Талышские тексты» əsərində¹¹⁹ rast gəlirik. «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə və 4-cildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə də bu söz yoxdur.

Kürünc sözünə rast gəldiyimiz yeganə yazılı abidə «Şeyx Səfi təzkirəsi»dir: **Kürüncdə**, yəni bir anbar kim dügi orada zəbt edərlər, dügi az qalmış idi¹²⁰. Bu abidədə **kürünc** sözünün işlənməsi təsadüfi deyil. Məlumdur ki, Səfəvilər sülaləsinin başçısı şeyx Səfiəddin Talışda olmuş, orada müəllimi şeyx Zahidin evində xeyli müddət yaşamış və onun qızına evlənmişdir. Çox qədim zamanlardan talış zonasının iqtisadiyyatının əsasını çəltikçilik təşkil etmişdir. **Kürünc** də çəltikçiliklə bağlı tikililərdəndir. Fikrimizcə, «Şeyx Səfi» təzkirəsində kürünc sözünün işlənməsi şeyx Səfinin bu mahal ilə tanışlığının nəticəsidir.

Bəli//bəhli «gilas» (Q.) – *Biyil bəhli olmadı, quraxlıq oldu* (Q.)¹²¹. Türk dillərinə aid tədqiqatlarda bu sözün fars mənşəli olmasını qeyd etmişlər. K.M.Musayev türk dillərinin böyük bir arealında həmin sözün işləndiyini qeyd edərək onu fars **البالو**

¹¹⁸ Пирейко Л.А. Талышско-русский словарь, стр.124

¹¹⁹ Миллер Б.В. Талышские тексты. М., 1930, стр.232, 233

¹²⁰ Садыгов А.Ш. Язык азербайджанского письменного памятника XVI века – тезкире «Шейх Сефи»: лексика. АҚД, Баку, 1972, стр.23

¹²¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s.73

«gilas» sözü ilə əlaqələndirir¹²². Qaraçay-balkar **balli//bali** sözünün Azərbaycan və noqay dilləri ilə ümumi mənbəyə malik olduğu göstərilir¹²³.

Azərbaycan ədəbi dilində **gilas** və **albalı** sözləri işlənir. Şərq qrupu dialekt və şivələrində isə onlardan əlavə **bəhli//bəli** sözləri də qeydə alınmışdır.

Bəhli sözünə müxtəlif fonetik variantlarda **bəhlibiyo // bəhlibilo // bə'libiyu // bə'libiyo // bə'libilo // bə'libiyu** «sarıköynək» sözünün tərkibində də rast gəlinir¹²⁴. Bu isə tat dilində alınma sözdür.

Topladığımız materiallara əsasən, İran dillərində çoxmənalı sözün öz mənalарını dialekt və şivələrimizdə tamamilə saxlaması hallarına rast gəlmirik. İ.Bajina yazır: «Alınma prosesində çoxmənalı sözün bütün semantik yükü ilə, yəni bütün mənalарını saxlamaqla başqa dilə keçməsi çox nadir halda olur»¹²⁵. Bu fikirlə razılaşmaq lazım gəlsə də, bizim araşdırmalarımıza görə, çoxmənalı söz mənbə dildəki mənalарının müəyyən qismini alınma prosesində saxlaya bilir.

Fars, tacik, dəri, tat, talış və bir çox başqa İran dillərində **sər** sözü müstəqil leksik vahid kimi çıxış edir. Müasir fars dilində **sər** müstəqil söz kimi aşağıdakı mənalарı ifadə edir: 1) baş; 2) başçı, rəis; 3) təpə, zirvə; 4) başlanğıc, əvvəl; 5) uc, kənar, son; 6) arzu, dilək; 7) həyat, ömür; 8) qapaq¹²⁶.

Lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilində və başqa türk dillərində **sər** müstəqil söz kimi işlənmir və lüğətlərdə ona ayrıca məqalə həsr olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyatda və xalq yaradıcılığı nümunələrində **sər** müstəqil söz kimi işlənmişdir. «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə **sər-in** 1) baş, kəllə; 2) təpə, zirvə; 3)

¹²² Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975, стр.196

¹²³ Жаппуев А. Роль соседних языков в развитии земледельческих терминов карчаево-балкарского языка // СТ, 1974, стр.64

¹²⁴ Ахмедов Т.М. Лексические взаимоотношения азербайджанского и татского языков. АКД, стр.26

¹²⁵ Бажина И. К вопросу о киргизских заимствованиях в русском языке // СТ, 1972, № 5, стр.40

¹²⁶ Миллер Б.В. Персидско-русский словарь, стр.276

başçı, rəis; 4) uc, kənar; son, nəhayət; 5) ibtidai, əvvəl; 6) məc. həyat, varlıq, can mənaları göstərilir¹²⁷.

Azərbaycan dilində, onun dialekt və şivələrində *sər -ə; -ək; -baz; -ban; -dar* və s. şəkilçilərlə birləşərək müxtəlif mənalar kəsb edir. Bu şəkilçilərin bəziləri Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında müstəqil iştirak edir.

Azərbaycan dilində, onun dialekt və şivələrində tərkibində *sər* olan sözlərin çoxunda *sər* öndə işlənir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə 53 belə söz göstərilir¹²⁸. Bu sözlərin bəziləri ədəbi dildə işlənsə də, dialekt və şivələrimizdə ya başqa fonetik cildə çıxış edir, ya da ədəbi dildəkindən fərqli mənalar bildirir.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində tərkibində *sər* işlənən bəzi sözlərə diqqət yetirək.

Sərab «abqora, qora suyu» (Ln.), fars. سر (*sər*) və آب (*ab*) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fars dilində *sərab* sözünün tərkib hissələrinin hər biri müstəqil leksik mənaya malikdir. Fars dilinə aid lüğətlərdə *sərab* omonim sözlər kimi I və II rum rəqəmləri ilə verilir və aşağıdakı mənaları qeyd edilir: *sərab* I 1) ilğım; 2) boş vəd; *sərab* II 1) çeşmə, suyun başlanğıcı; 2) nadir, ən yaxşı hissə¹²⁹.

Azərbaycan ədəbi dilində *sərab* «ilğım» mənasını bildirir. Bu sözə *sərab olmaq, səra bə dönmək* mürəkkəb fellərinin tərkibində rast gəlinir (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı, 1987, s.58). Klassik ədəbiyyatda isə *sərab* sözünün 1) bulaq, çeşmə və çayın başlanğıcı; 2) ilğım; 3) xəyal, puç ümid mənalarında işləndiyi göstərilir. *Sərab* sözünə başqa türk dillərində də rast gəlinir. Özbək dilində *sərab* 1) ilğım, 2) bulaq çeşməsi; çayın yuxarı tərəfi; arxın başlanğıcı anlamında işlənir¹³⁰.

Göründüyü kimi, Lənkəran rayonu şivələrində işlənən *sərab* «abqora, qora suyu» sözü həm fars, həm Azərbaycan ədəbi dillərində, eləcə də başqa türk dillərində və hətta klassik ədəbiyyat nümunələrində işlənən *sərab* sözündən fərqli mənada işlənir. *Sərab*

¹²⁷ Ərəb və fars sözləri lüğəti, s.552

¹²⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, 1987, c.60-64

¹²⁹ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика), II т., стр.37

¹³⁰ Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи (лексико-этимологическое исследование). Ташкент, 1983, стр.41

sözü *salab* şəklində Bakı dialektində müşahidə edilir. Burada r ~ l əvəzlənməsi göz qabağındadır. *Salab* «şərbət» anlamını bildirir.

Sərak // *səray* «ağılsız, gic, axmaq» (Ş.) – *Əhməd çox səray adamdır*. Fars سر و ك sözdüzəldici şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Şamaxı dialektində və Yardımlı rayonu şivələrində «ağılsız, gic, axmaq» mənasında *səy* sözü də işlənir. –*Nə səy adamsan* (Ş.); *Səy-səy danışma* (Y.) Demək lazımdır ki, *səy səray* sözündən hecanın düşməsi nəticəsidir. Heca düşməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir.

Sərak sözünə fel düzəldən *-lə* şəkilçisi artırmaqla *sərakləmək* feli də düzəlmişdir. *-İclaslarda sərakləmək ayıbdı* (Ş.).

Səkəm «yarıya qədər doldurulmuş» (Ş.)¹³¹. Fars *sər* və *kəm* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. *-Bu səkəm çuvalları hara aparırsuz*.

Sərdig «qazan qapağı» (Q.). Fars س *sər* «qapaq» və *dig* «qazan» sözlərindəndir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin çapda olan yeni nəşrində bu sözün mənası «taxtadan qayrılmış qazan qapağı» kimi açıqlanır.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində «qazan qapağı» mənasında başqa sözlərin işlənməsi də müşahidə edilir. Məsələn, Salyan rayonu şivələrində həmin mənada *sərduvağ* sözü işlənir. – *Qazanın sərduvağı yoxdu*¹³². Şərqi Abşeron şivələrində isə *sərpüş* sözü həmin mənanı ifadə edir¹³³. Şamaxıda piyalə və ya kasa qapağı *sərcəm* adlanır¹³⁴.

Sərnigün (olmaq) «başı aşağı olmaq, başı batmaq» (B.). X.Quliyamov özbək-tacik dil əlaqələrindən bəhs edərkən *sərnigün* sözü haqqında yazır: «Bütün türk dillərindən ancaq özbək dilinin tərkibində bu sözə rast gəlinir. A.Nəvai öz əsərlərində *sərnigün* sözünü işlətməmişdir və lüğət müəllifləri onun iki mənada işləndiyini qeyd edirlər: 1) başıaşağı, devrilmiş, çevrilmiş; 2) *məc.* rüsvay

¹³¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.344

¹³² Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1956, s.378

¹³³ Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dili Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası (müqayisəli-tarixi tədqiqat). Namizədlik dissertasiyası, s.36

¹³⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 1964, s.359

edilmiş, biabır olmuş; bəxti gətirməyən»¹³⁵. Sitatın birinci cümləsindəki fikirlə razılaşımaq çətindir. Çünki klassiklərimizin əsərlərində *sərnigün* sözünə rast gəlinir və onun 1) başısağa, başayaq; 2) devrilmiş, yıxılmış, məhv edilmiş; 3) *məc.* talesiz, bəxtidönük, bədbəxt mənalara göstərilir¹³⁶. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsə də, Bakı dialektində «*başısağa*» (*olmaq*) mənasında *sərnigün olmaq* sözünə rast gəlinir¹³⁷.

Sərxe//sərxeyir «toyu idarə edən şəxs» (ƏB., Y., M., Sal.). *Sərxeyir* Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin çapda olan yeni nəşrində göstərilmişdir. *Sərxey//sərxe* variantları isə müəllif tərəfindən material toplanarkən Yardımlı və Masallı rayonları şivələrində qeydə alınmışdır. İlk baxışdan elə görünür ki, *sərxeyir* sözü fars *sər* və ərəb *xeyir* sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Bizə elə gəlir ki, həmin söz fars dilindəki **سر خیل** (*sərxeyl*) sözündəndir. Fars dilində bu söz tarixizm hesab olunur və «atlı dəstəsinin başçısı, rəisi» mənasını ifadə etmişdir¹³⁸. Güman olunur ki, semantik inkişaf nəticəsində həmin söz Azərbaycan dilində «toyu, məclisi idarə edən adam» mənasını qazanmışdır. Sözü sonundakı *r* səsi *r - l* əvəzlənməsinin nəticəsidir. Yardımlı və Masallı rayonu şivələrində sözü sonundakı *l* səsi düşmüş və *sərxe//sərxey* fonetik variantında işlənir. - *Məmmədali toylarda zor sərxeyir olar* (Sal.); *Bugün toyda sərxe kimdi?* (M.).

Şərq qrupu dialekt və şivələrində «toyu, məclisi idarə edən adam» mənasında *sərpayi* // *sərpay* // *sərpoy* // *sərpay* sözləri də işlənir. - *Sərpayi tuya, qunaqluğa qunaqlara, gələnlərə qulluq eliyən adamdu* (Q.).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *sərpayi* sözü ilə əlaqədar yazılır: «*is.* (fars.) köhnə. Böyük məclisi, toyu və s. idarə edən adam; ayaqüstü»¹³⁹. Göründüyü kimi, *sərpayi* fars mənşəli söz hesab olunur. Müasir fars dilində *sərpayi* omonim söz kimi verilmişdir: *sərpayi I* «ev ayaqqabısı»; *sərpayi II* 1) qulluğa göndərilən oğlan uşağı; yüngül işləri görmək üçün qulluqçu; 2)

¹³⁵ Гулямов Х. Göstərilən əsəri, s.48

¹³⁶ Ərəb və fars sözləri lüğəti, s.557

¹³⁷ Şirəliyev M. Bakı dialekti, s.192

¹³⁸ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика). Пт., стр.48

¹³⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c., Bakı, 1987, s.62

yeriyən, gəzən (xəstə haqqında); 3) bir anlığa, ayaqüstü¹⁴⁰. Göründüyü kimi, müasir fars dilində *sərpayi* «toyu, məclisi idarə edən adam» mənasında işlənir. Fars dilinin dialekt və şivələrində də *sərpayi* sözünün ədəbi dildəki mənalarda işləndiyi qeyd edilir¹⁴¹. Klassik fars dilində «toyu, məclisi idarə edən adam» mənasında *sərpaya* sözünün işləndiyi və həmin vaxtdan Azərbaycan dilinə keçməsi güman olunur. Bu söz ərəb və fars sözləri lüğətində də həmin mənada qeydə alınıb¹⁴². Bunları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən *sərpayi* fars mənşəli sözdür. Müasir fars dilində əvvəlki mənasını itirən *sərpayi* sözü Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində həmin mənanı mühafizə etmişdir. Bununla yanaşı bir cəhəti də qeyd etməliyik. *Sərpayi* sözü, əsasən tatların yaşadığı ərazidə müşahidə edilir. Bakı, Quba, Şamaxı dialektlərində, Abşeron şivələrində *sərpayi* sözü üçün mənbə dil tat dilinin olması da istisna deyil. Adı çəkilən dialekt və şivələrdə həmin sözün müxtəlif variantlarda qeydə alınması da fikrimizi sübut edir.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində tərkibində *sər* olan aşağıdakı sözlər də işlənir: *dərosər//darasar* «qapı və pəncərə üstünə qoyulan taxta» (A., Ln., M.), *düsəri* «hər iki tərəfi iti mismar» (B.), *dəngəsaray eləmək* «boğazı yığmaq, incitmək» (Sal.), *kəmsər* «axmaq, ağılsız» (İs., Ş.), *dağbəsar* «dağüstü» *gülbəsar* 1.«xiyar» (Ln., C.); 2. «xiyar və üzümün güldə olan vaxtı» (Ab.), *səvard* «çəltik tarlasının başlanğıc tərəfi» (Ln.), *səraqət* «evin damı ilə divarı arasındakı boşluq» (Q.), *sərtaxti* «toyun yeddinci günü gəlini görməyə gələnlərin gətirdiyi xonça və ya hədiyyə» (Ab.), *sərdəsi* eləmək «başdansovdu» eləmək (B.), *sərgül* «nübar, ilk məhsul» (Ab., B.), *təndirəsər* «təndir qoyulan yer» (Ln., M.) və s.

Alınma sözlərdə baş verən semantik dəyişikliklərdən danışarkən mənanın daralması xüsusi qeyd edilməlidir. Yuxarıda mənanın daralması haqqında bəhs edərkən göstərildi ki, alınma prosesində sözün mənasının daralması ilə dilin özünəməxsus sözlərinin tarixi inkişaf prosesində mənasının daralması, konkretləşməsi hadisəsinin

¹⁴⁰ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика), т. II.

¹⁴¹ Смирнова Л.П. Исфahanский говор. Материалы к изучению. М., 1978, стр.85

¹⁴² ərəb və fars sözləri lüğəti, s.557

fərqli cəhətləri vardır. Başlıca fərq ondan ibarətdir ki, xalq sözü başqa dildən alarkən onu özünə lazım olan, ehtiyac hiss etdiyi mənada işlədir. «Alınma sözün mənası ya qismən, ya da tam şəkildə özünün ilkin mənasından fərqlənir, yəni bu və ya digər sözü alarkən xalq onun fonetik, morfoloji və semantik strukturuna öz «düzəlişlərini» edir»¹⁴³ Alınma sözün mənasının daralması dedikdə, ilk növbədə sözün mənbə dildəki mənalарının kəmiyyətə azalması başa düşülməlidir. Mənbə dildə çoxmənalı söz dialekt və ya şivənin lüğət tərkibinə keçdikdə onun mənalarından biri saxlanır, digər mənalарı isə atılır, çünki həmin mənalарı ifadə etmək üçün dialektin öz imkanları vardır. Şərq qrupu dialekt və şivələrində İran dillərində çoxmənalı sözlərin mənasının kəmiyyətə daralması geniş yayılmış hadisələrdəndir. Misallara diqqət yetirək.

Beçəxor – fars **بچه خور** (bəç(ə)exor) sözündəndir. Söz ortasında **ə** > **e** əvəzlənməsi baş vermiş, qoşa samitlərdən birinin düşməsinə səbəb olmuşdur. Fars dilində 1) balasını yeyən heyvan; 2) *tibb.* Ana bətnində əmələ gələn şiş, ur mənalарı göstərilir¹⁴⁴. Lənkəran şivəsində ikinci mənada işləndiyi qeydə alınmışdır¹⁴⁵.

Gav – fars **گاو** (gāv) sözündəndir. Fars dilində 1) inək, öküz; 2) *astr.* Yeddi qardaş, Ülkər; 3) zodiakın bürcələrindən birinin adı¹⁴⁶. Fars dilindəki mənalarından ancaq biri, konkret olaraq «öküz» mənasında Sabirabad rayonu şivələrində qeydə alınmışdır¹⁴⁷. Həmin mənada yazılı abidələrdə və klassik ədəbiyyat nümunələrində rast gəlinir¹⁴⁸.

Gərdənaməd «xamut, boyunluq» (Sal.). Bu söz fars **گردن بند** (gərdənbənd) sözünün Salyan rayonu şivələrində fonetik şəkildəyişməsidir. **b** > **m** əvəzlənməsi və **d** səmindən əvvəl sonорun düşməsi göz qabağındadır. Fars dilində 1) boyunbağı; 2) xamut,

¹⁴³ Асланов В.И. Иноязычные элементы в казахском диалекте азербайджанского языка. ВДТЯ, т.IV, Баку, 1966, стр.130.

¹⁴⁴ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика), т.I, стр.182

¹⁴⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s.65

¹⁴⁶ Миллер Б.В. Персидско-русский словарь, стр.416

¹⁴⁷ Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955, s.184

¹⁴⁸ Qəhrəmanov С. «Əsrarnamə». Bakı, 1964, s.94

boyunluq mənaları göstərilir¹⁴⁹. Salyan rayonu şivələrində ancaq ikinci mənada işləndiyi müşahidə edilmişdir. - *Gərdənəmədin ipin bərk bağlagınən ki, at yaxşı güc eləsin.*

Kələsər // **giləsər** «eşşək arısı» (Q.). Tat dilində 1) yekəbaşlı; 2) eşşək arısı mənalarında işlənən bu söz Quba dialektində ancaq 2-ci mənada işlənir¹⁵⁰.

Zərəndaz «zərli baş örtüyü» (Ln.). Əslində **sərəndaz** fars **sər** «baş» və **əndaz** انداختن (əndaxtən) «atmaq» felinin kökü) sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Lənkəran şivəsində **s** > **z** samit əvəzlənməsi baş vermiş, «zərli» semantikasi həmin samit əvəzlənməsi ilə meydana çıxmışdır.

Pərəndə «qanadlı, quşlar sinfinə aid olan» (Ln., M.) fars

پرندە (pərənde sözündəndir). Söz sonunda **e** > **ə** əvəzlənməsi baş vermişdir. Fars dilində 1) quş; 2) uçan, qanadlı; 3) uçucu, tez buxarlanan mənaları göstərilir¹⁵¹. Lənkəran və Masallı rayonu şivələrində «qanadlı quşlar sinfinə aid olan» mənasında qeydə alınmışdır. -*Hər pərəndənin əti yeyilmir* (M.).

Püşraz «tez yetişən, tez dəyən» (B.) fars پیشرس (pişrəs) sözündəndir. Aşağıdakı mənalarda fars dilində işlənir: 1) tez yetkinləşən; 2) tez yetişən; 3) erkən¹⁵². Bakı dialektində «tez yetişən, tez dəyən» mənalarında işlənir: **püşraz** qarpız¹⁵³. Dialektə **i** > **ü** və **s** > **z** əvəzlənmələri baş vermişdir.

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli sözlərin mənalarında keyfiyyətə daralma hadisəsi müşahidə edilir. Mənanın keyfiyyətə daralması dedikdə mənbə dildə daha geniş və ümumi məfhumu ifadə edən sözün dialekt və ya şivə leksikasında konkret anlayış və hadisəni ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Alınma sözün mənasında keyfiyyətə daralma hadisəsi müəyyən mənada həmin sözün Azərbaycan dilinə çoxdan keçdiyini

¹⁴⁹ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика), т.II, стр.390

¹⁵⁰ Ахмедов Т.М. Лексические взаимоотношения азербайджанского и татского языков. АКД, стр.30

¹⁵¹ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика), т.I, стр.114

¹⁵² Yənə orada, s.152

¹⁵³ Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti, s.209

göstərir. Məlumdur ki, alınma sözün mənasının konkretləşməsi və ya xüsusiləşməsi hadisəsi dilin əsil sözləri ilə alınma sözlərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Bu fikri misalla izah edək.

Azərbaycan dilinin Yardımlı rayonunda material topladığımız vaxt Hamarkənd şivəsində *tan* sözünü qeydə aldığımız. *Tan* «insan və heyvan bədəninin bir üzvü» mənasını ifadə edir. Həmin sözün Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, klassik ədəbiyyat nümunələrində «bədən» mənasında işləndiyi məlumdur və «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə qeydə alınmışdır¹⁵⁴. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında eyni mənada işlənir¹⁵⁵. «Qutadqu bilik», «Kodeks Kumanikus»¹⁵⁶ kimi ümumtürk abidələrində də işlənmişdir. Bu sözə Kaşqari «Luğət»ində¹⁵⁷, «Qədim türk dilləri lüğəti»ndə¹⁵⁸, Radlov¹⁵⁹ və L.Budağovun¹⁶⁰ lüğətlərində də həmin mənada rast gəlirik. Ümumiran mənşəli sözdür. Orta fars dilində *tan* sözünün «bədən», «şəxs» mənaları göstərilir¹⁶¹. Azərbaycan dilinə klassik fars dilindən keçməsi ehtimal olunur. Uzun müddət klassik ədəbiyyat nümunələrində, yazılı abidələrdə «bədən» mənasını ifadə etmiş *tan* sözü müasir ədəbi dildə arxaıqlaşmışdır və ancaq bəzi dialekt və şivələrdə qalmışdır. Lakin dialekt leksikasında *tan* sözünün mənasında daralma baş vermişdir.

Osetin dilində də *ten* // *tenæ* sözü «qarnın aşağı hissəsi» mənasında işlənir və V. Abayev onu İran **tanu* «bədən» sözü ilə bağlayır¹⁶².

Væcə Quba dialektində¹⁶³ və İsmayılı rayonu şivələrində¹⁶⁴ işlənir. Tat dilindən keçməsi ehtimal olunur. Məlumdur ki, qədim

¹⁵⁴ Ərəb və fars sözləri lüğəti, s.615

¹⁵⁵ Пириев Э.Р. Персидские слова в языке «Книги моего деда Коркуда». Дисс., Баку, 1989, стр.135

¹⁵⁶ Bodrog Ligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. Budapest, 1971, p.189

¹⁵⁷ Divanü lüğat- it-türk düzüümü. Ankara, «Endeks», 1943, s.598

¹⁵⁸ Древнетюркский словарь. Л., 1969, стр.531, 544

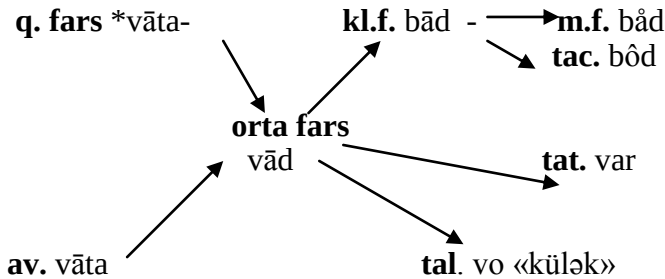
¹⁵⁹ Радлов В.В. Опыт Словаря тюркских наречий. Т.III, ч.2, Спб., 1905, стр.1051

¹⁶⁰ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.I, Спб., 1869, стр.378

¹⁶¹ Mackenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. London, 1971, p.81

¹⁶² Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т.III, Л., 1979, стр.261

İran dillərində sözünü **v** səsinə saxlayan dillərdən biri də tat dilidir. Qədim İran dillərində sözünü **v** tarixi inkişaf prosesində fars, tacik və s. dillərində **b** səsinə keçmişdir¹⁶⁵. Sözünü **v** talış dilində də qalmışdır¹⁶⁶. Əyanilik xatirinə bir misala diqqət yetirək.

Haqqında danışdığımız **vəcə** sözü orta fars dilində **vaččag** şəklində işlənmişdir¹⁶⁷. **Vəcə** sözünün müasir fars dilində qarşılığı **büççe**-dir. Qanunauyğun olaraq orta fars dilindəki **v** müasir fars dilində **b**-yə keçmişdir. Azərbaycan dilində **beçə** sözü də işlənir. Güman etmək olardı ki, Quba və İsmayılı rayonu şivələrindəki **vəcə** elə ədəbi dildəki **beçə** sözüdür ki, onda **b>v** əvəzlənməsi baş vermişdir. Lakin **b>v** əvəzlənməsi Quba dialekti üçün və ümumiyyətlə şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik deyil.

Bu hadisə əsasən qərb və qismən şimal qrupu dialekt və şivələrinə aiddir¹⁶⁸. Doğrudan da Şəkidə və Göyçayda «yeni əmələ gəlmiş arı ailəsi» mənasında **veçe** sözü işlənir¹⁶⁹.

Tat dilində **vəcə** «bala, körpə» deməkdir¹⁷⁰. Quba dialektində həmin söz daha konkretləşərək «körpə adı» anlamında işlənir.

¹⁶³ Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti, s.233

¹⁶⁴ Hacıyev İ. İsmayılı rayonu şivələri. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1948

¹⁶⁵ Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западно-иранских языков (Фонология). М., 1990, стр.89

¹⁶⁶ Миллер Б.В. Талышский язык, стр.228

¹⁶⁷ Mackenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. London, 1971, p.85

¹⁶⁸ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, s.86

¹⁶⁹ İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, s.195; Vəliyev A. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar; Göyçay keçid şivələrinin leksikası. Bakı, 1960, s.27

¹⁷⁰ Hacıyev M. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, s.103

İsmayılı rayonu şivələrində isə *vəcə* «keçi balası»na deyilir. -*Bugün vəcələr yaxşı otdadı.*

Mənbə dildə təkmənalı sözün mənasının daralması hadisəsi dialekt və şivələrimizdə müşahidə edilir. Təkmənalı sözün mənasının daralması o zaman baş verir ki, həmin sözün ifadə etdiyi növ əlaqələrinin dəyişməsi müşahidə edilir: mənbə dildə növ məfhumunu bildiren söz keçdiyi dialektin və ya şivənin leksikasında artıq həmin məfhumu ifadə edə bilmir, çünki dildə ümumi məfhumu bildiren söz vardır. Bu səbəbdən alınma sözün mənası daralaraq həmin növ məfhumunun bir hissəsini ifadə etməyə başlayır. Məsələn, ümumiran mənşəli *kard* sözü fars dilində «bıçaq» məfhumunu bildirir¹⁷¹. Bu sözə şərq qrupu dialekt və şivələrinin bir çoxunda rast gəlinir, lakin fars dilindəki mənə həcmi daralmış, müxtəlif fonetik variantlarda çıxış edərək bıçağın bir növünü bildirir: *kort* «iri bıçaq» (M., C.), *garde//gorda* «bıçaq növü» (Ab., B.), *giləğurt* «iri qatlanmayan bıçaq» (Br.).

İsmayılı rayonu şivələrində *ard* sözü «unun tozu» mənasında qeydə alınmışdır. -*Dəyirmanın ardınnan minnan yaxşı çörək olmaz*¹⁷².

Həmin mənada *ard* sözü Cəbrayıl rayonu şivələrində də işlənir¹⁷³. Udin dilində isə *ard* «dəyirman daşının ətrafına yığılan un» mənasını bildirir və həmin sözün udin dilinə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən keçməsi göstərilir¹⁷⁴.

Ard «un» mənasında İran dillərinə aid sözdür. Azərbaycan dilində onun qarşılığı *un* sözüdür. Dialekt və şivələrimizdə *ard* «dəyirman daşının arxasına yığılan un»a deyilir. *Ard* Azərbaycan dilində «arxa, geri» deməkdir və həmin mənada o, Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir¹⁷⁵. Bunları nəzərə alaraq V.Qukasyan qeyd edir ki, türk *ard* «arxa» və İran *ard* «un» sözlərinin ancaq fonetik

¹⁷¹ Миллер Б.В. Персидско-русский словарь, стр.391

¹⁷² Hacıyev İ. İsmayılı rayonu şivələri. Namizədlik dissertasiyası, s.235

¹⁷³ Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1962, s.326

¹⁷⁴ Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Докторская диссертация, Баку, 1973, стр.83

¹⁷⁵ Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, I, Ankara, 1939, s.42

cəhətdən uyğunluğu vardır. Və belə bir nəticəyə gəlir ki, udin (eyni zamanda Azərbaycan dialektal) **ard** «dəyirman daşının arxasına yığılan un» semantik cəhətdən türk **ard** «arxa» sözü ilə birləşir¹⁷⁶. Bu fikirlə razılaşımaq olmaz. Bizə elə gəlir ki, dialekt və şivələrimizdə işlənən **ard** «dəyirman daşının arxasına yığılan un» və **ard** «arxa» sözləri deyilişi və yazılışı eyni olub müxtəlif mənalara, müxtəlif etimoloji mənşəyə malikdir.

Bəlkə də bu sözlərin eyni qəbul edilməsinin müəyyən psixoloji əsasları vardır. Əslində, fikrimizcə, dialekt və şivələrimizdə İran mənşəli **ard** sözünün mənasında daralma hadisəsi baş vermişdir. Dialekt və şivələrimizdə **un** sözü işləndiyindən İran **ard** sözü artıq həmin məfhumu bütövlükdə ifadə edə bilməmiş və onun mənası konkretləşmişdir.

Gərdə // **gərdə** «saman xırdası» (Ab., Q.) fars mənşəli

گرد (gərd) «toz» sözündəndir. Dialekt və şivələrimizdə mənə həcmi daralmış və «saman xırdası» anlamında çıxış edir. -*Usda*

gərdəni palçuğa qarışdırımanı öyü suviyadu (Q). Bu sözə başqa türk dillərində də rast gəlmək olur. Türkmən ədəbi dilində həmin mənada **qert** fonetik variantında işlənir¹⁷⁷. Özbək dilinin dialektlərində isə «narın un» mənasında müşahidə edilir.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər öz etimonuna nisbətən geniş mənada işləndiyi hallar da müşahidə edilir. Belə bir hal təbiiidir, «çünki mənbə dildən uzaqlaşan və yeni dil mühitində qismən semantik sərbəstlik qazanan sözlər dəyişilməz qalmır, əksinə, yeni-yeni işlənmə sahələri kəsb edərək öz mənalarını genişləndirir...»¹⁷⁸.

Dialekt və şivələrimizin leksikasında alınma sözün mənasının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə genişlənməsi baş verir. İran dillərindən alınma söz dialekt və şivələrimizdə əlavə mənalar kəsb edir, yəni sözün mənaları kəmiyyətə artır.

¹⁷⁶ Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Докторская диссертация, Баку, 1973, стр.84

¹⁷⁷ TRS, 1968, s.175

¹⁷⁸ Həsənov B.S. Alman dilində işlənən türk sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri // M.F.Axundov adına APDİ-nin Elmi Əsərləri, XII seriya, 1973, № 3, s.15

Şərqi Abşeron şivələrində tat dilindən alınma *ruma*// *rimə* // *ruma* sözü işlənir¹⁷⁹. Tat dilində *ruma* «təzə, körpə (tərəvəz haqqında)» mənasını bildirir. Qeyd olunan şivələrdə həmin söz tat dilindəki mənasından (məs. *Nə ruma turpdır bu, yiməgdən toymaq olmur*) əlavə «yumşaq» anlamında işləndiyi müşahidə olunur. - *Uşağın sümigi rumadu****.

Həmin şivələrdə *şəbpərə*//*şəppələ* sözünə rast gəlinir. Fars mənşəli *şəbpərə şəb* «gecə» və *pərə* پريدن (pəridən) *uçmaq* felindən) sözlərindən yaranmışdır və «gecə quşu» deməkdir. Şərqi Abşeron şivələrində *şəbpərə*//*şəppələ* «gecə quşu» mənasından əlavə «yuxusu olmayan, narahat adam» anlamını da kəsb etmişdir¹⁸⁰.

Tünik//*tənik*. M.Şirəliyev «Bakı dialekti»ndə bu sözü *tünik* // *tünik* fonetik variantlarında qeydə alınmış və «nazik» mənasını göstərmişdir¹⁸¹.

G.Vəliyeva *tünik* sözünün «nazik» mənasından əlavə «həssas adam» anlamında işləndiyini qeyd edir¹⁸². Lənkəran, Masallı və Yardımlı şivələrində *tənik* «nazik» fonetik variantı işlənir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin çapda olan yeni nəşrində isə yuxarıdakı variantlardan əlavə Xudatda və Sisyanada *tünək* // *tünəki* kimi qeydə alınmış və «nazik» mənasından əlavə «zəif, arıq heyvan» anlamı da göstərilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimizdə bu sözün müxtəlif fonetik variantları onun üçün mənbə dilin eyni olmadığına əyani sübutdur. Görünür, həmin sözün dialekt və şivələrimizə keçməsi mümkün olan mənbə dillərdən yalnız «nazik» mənası alınmışdır. Onun dialektlərimizdə rast gəlinən digər mənə çalarları isə Azərbaycan dili mühitində qazanılmışdır və bilavasitə «nazik» mənası ilə bağlıdır.

¹⁷⁹ Валиева Г.Г. Лексика восточноабшеронских говоров азербайджанского языка (сравнительно-историческое исследование). АКД, стр.8

***Məsəl Azərbayan dili dialektoloji lüğətinin çapda olan yeni nəşrindən götürüldü

¹⁸⁰ Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dilinin Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası (müqayisəli-tarixi tədqiqat). Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1984, s.51

¹⁸¹ Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1957, s.195

¹⁸² Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dilinin Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Namizədlik dissertasiyası, s.41

Tünik sözü ilə əlaqədar bir məsələni qeyd etməyə bilmərik. Prof. V.Aslanov «morfoloji quruluşuna görə qədim türk sözlərinə oxşadığına görə» **tünük** sözünün İran mənşəli olmadığını qeyd edir¹⁸³. Bununla əlaqədar həmin sözün tarixi-etimoloji inkişaf yoluna nəzər salaq. Qeyd etmək lazımdır ki, bu söz İran dillərinin və eləcə də Hind-Avropa dillərinin çox geniş bir arealında yayılmışdır.

İranşünaslar həmin sözü etimoloji cəhətdən İran ***tanu-** Hind-Avropa ***tenu-** «nazik» sözü ilə bağlayırlar¹⁸⁴.

Qədim və orta İran dillərində aşağıdakı mənzərəni müşahidə edirik: av. **tanu-ka** «nazik», qədim fars ***tanu-** «nazik», orta fars **tanuk** «nazik, zərif», kl. fars **tanuk** // **tunuk** «nazik, seyrək, dayaz»¹⁸⁵. Qədim hind dilində **tanú-** «nazik, zərif» mənələrindən əlavə «arıq» anlamını da bildirmişdir¹⁸⁶.

Müasir İran dillərinin əksəriyyətində eyni semantik çalarlar müşahidə olunur: fars **tonok** «nazik, zərif, seyrək, dayaz»¹⁸⁷, tac. **tunuk** «nazik, zərif»¹⁸⁸, kürd **tünək** «nazik, dayaz» (çay haqqında); seyrək (meşə haqqında)¹⁸⁹, kürd **manək** «nazik»¹⁹⁰, tat. **tünük** «nazik»¹⁹¹, talış. **tonyk/tənyk** «nazik, seyrək» (talış dilində «dayaz» mənasında **tənyisk** sözü işlənir)¹⁹², osetin. **tənnæg** «nazik, seyrək, dayaz» (su haqqında)¹⁹³ və s.

Nazik – seyrək məna çalarları Hind-Avropa dillərində də geniş yayılmışdır və ən çox german qrupu dillərində rast gəlinir:

¹⁸³ Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında // AFM, I buraxılış, 1983, s.80

¹⁸⁴ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т.III, Л., 1979, стр.263

¹⁸⁵ Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков (фонология). М., 1990, стр.88

¹⁸⁶ Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков (фонология). М., 1990, стр.88

¹⁸⁷ Миллер Б.В. Персидско-русский словарь, стр.135

¹⁸⁸ Таджикско-русский словарь. М., стр.411

¹⁸⁹ Курдоев К.К.Курдско-русский словарь. М., 1960, стр.740

¹⁹⁰ Бакаев Ч.Х. Язык азербайджанских курдов. М., 1965, стр.252

¹⁹¹ Насыев М. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, s.151

¹⁹² Пирейко Л.А. Талышско-русский словарь, стр.211

¹⁹³ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т.III, Л., 1979, стр.263

anqlosak. **thunni** «nazik, seyrək», ing. **thin** «nazik, seyrək, açıq, duru»¹⁹⁴. Və nəhayət slavyan dillərinin faktlarına nəzər salaq: qədim slavyan. **tnnk**, serb-xorvat. **tānak**, rus. **мошкүй** «nazik» və s.

Göründüyü kimi, İran və eləcə də Hind-Avropa dillərinin çox böyük bir arealında işlənən bu sözün Hind-Avropa mənşəli olmasına şübhə ola bilməz və dialektlərimizin leksikasına İran dillərindən keçməsi şübhəsizdir.

Dialekt və şivələrimizdə mənənin keyfiyyətə genişlənməsinin şahidi oluruq, yəni Azərbaycan dili mühitində alınma söz mənbə dildə ifadə etdiyi mənasının həcm dairəsini genişləndirir. Fikrimizi misallarla izah edək. Talış dilində «tumurcuq, zoğ» mənasını **çipə//çüpə** sözü bildirir. Yardımlı rayonu şivələrində həmin söz «kol» mənasında qeydə alınmışdır. *-O yerdə çoxlu **çüpə** var, qır, qoy göy ot gəlsün; Qoyin **çüpəlikdə** otdey; **Çüpəlikə** girə bilmərəm, üstüm cırıley*¹⁹⁵.

Şərq qrupu dialekt və şivələrinin çoxunda «piyalə, kiçik kasa, kiçik qab» mənasında **masqu r// masqura** sözü işlənir. Bu söz fars ماست (mast) və خور (xor) «yemək» felinin kökü) sözlərindən yaranmışdır. Hərfi tərcüməsi «qatıq yeyilən qab» deməkdir¹⁹⁶. Amma dialektlərimizdə bu sözün mənası genişlənməmişdir. Bunun nəticəsində **masqur // masqura** dedikdə təkcə «qatıq yeyilən qab» deyil, ümumiyyətlə, məişətdə istifadə olunan kiçik kasa nəzərdə tutulur. *-Bir **masqura** yağ daşıb pamal oldu (M.); Anam qaymaqları **masxuralara** tökdü (Sal.)*.

Məna genişlənməsi **dəmərdə // dəhmərdə** «dərin boşqab» (Ə., ƏB., Ln., S.) sözündə də müşahidə edilir. «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə onun «ikiadamlıq qab» mənası göstərilir¹⁹⁷. Görünür, sonralar **dəhmərdə** «dərin boşqab», «dərin qab» mənasını kəsb etmişdir.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən İran mənşəli alınma sözlərdə bəzən yeni məna kəsb etməsi halı da müşahidə edilmişdir.

¹⁹⁴ Müller V.K. English-Russian Dictionary. Moscow, 1982, p.762

¹⁹⁵ Həmzayev T.B. Yardımlı rayonu şivələrinin lüğətinə dair bəzi qeydlər // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, ədəbiyyat dil və incəsənət seriyası, 1969, № 2, s.102

¹⁹⁶ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика), т. II, стр.440

¹⁹⁷ Ərəb və fars sözləri lüğəti, s.159

Fəriştə//fərişdə (Q.) **firiştə** (Ln., M.) «körpə, qırxı çıxmayan uşaq» - Ümumiran mənşəli sözdür. Avestada **fraēšta** «elçi, xəbər gətirən, mələk» mənasını ifadə etmişdir¹⁹⁸. Fonetik cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğrayan həmin sözə orta fars dilində **frēstag** (erkən orta fars **frēstak**)¹⁹⁹, klassik fars dilində **firišta//firešta** formasında rast gəlinir²⁰⁰. Müasir İran dillərinin faktlarına nəzər salaq: m.f. **پودنه (ferešte)** «mələk» (eyni zamanda xüsusi isim kimi **Ferešte**)²⁰¹, tac. **farišta** «mələk», puştu **firixtə** «mələk», tat. **farišta** «mələk», tal. **firištā** «mələk», «körpə uşaq» və s.

Fəriştə//firiştə sözü klassik ədəbiyyatda, yazılı abidələrdə «mələk» mənasını ifadə etmişdir²⁰².

Radlov türk dillərində həmin sözün **näpiumä// fäpiumä** fonetik variantlarında işləndiyini göstərir²⁰³. «Qədim türk sözləri lüğəti»ndə «mələk» mənasında **färišta//firištā** sözünə ayrıca məqalə həsr olunmuş və onun fars mənşəli olması qeyd edilmişdir²⁰⁴. S.Malov²⁰⁵ və A.Borovkov²⁰⁶ da bu sözü fars mənşəli hesab edirlər.

Məsələ bundadır ki, şərq qrupu dialekt və şivələrində **fəriştə//firiştə** sözləri klassik ədəbiyyatda, yazılı abidələrdə rast gəlinən mənada işlənir. Həmin söz dialekt və şivələrdə yeni – «körpə uşaq» mənası kəsb etmişdir.

Mələk – körpə uşaq semantikasına heç də təəccüblü deyildir. Dini təsəvvürə görə, mələklər günahı, səhvi olmayan məxluqdur və hər bir insanın çiyində iki mələk onun elədiyi yaxşılıq və pislikləri qeydə alır. Bu da aydındır ki, körpə də dünyaya heç bir günahı, təqsiri olmadan gəlir. Mələk – körpə uşaq mənaları arasında əlaqə, bağlılıq özünü belə göstərir. Bundan əlavə, həmin mənənin inkişafı

¹⁹⁸ Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении, стр.67

¹⁹⁹ Mackenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. London, 1971, p.34

²⁰⁰ Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западно- иранских языков (фонология). М., 1990, стр.150

²⁰¹ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика), т.II, стр.410

²⁰² Məsələn: Qəhrəmanov С. Əsrarnamə. Bakı, 1964, s.89; Qəhrəmanov С., Nəsiyeva Z.T. Yusif Məddah. «Vərqə və Gülşah». Bakı, 1988, s.32; Султанов Б.Х. Арабско-персидские заимствования в «Кутадгу билик» Ю.Баласагуни // СТ, 1981, № 4, с.18

²⁰³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.IV, Спб., 1911, стр.1232, 1922

²⁰⁴ Древнетюркский словарь. Л., 1969, стр.193, 194

²⁰⁵ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, стр.378

²⁰⁶ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тюркского XII-XIII вв. М., 1963, стр.344

üçün, yəni mələk → körpə uşaq semantikasını üçün «məsum, günahsız» mənə çaları da bağlayıcı həlqə ola bilər. *Fəriştə* sözünün belə mənə çaları da lüğətlərdə göstərilir²⁰⁷.

Müasir Azərbaycan dilində **dost** fars dilindən alınma sözdür. Ədəbi dildə «dost, yoldaş» məfhumunu ifadə edən bu söz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində yeni mənə kəsb etmişdir. Bakı dialektində və Lənkəran şivəsində *əmidosdi*, *dayidosdi* sözlərinin tərkibində və eləcə də ayrılıqda (**dosdi**) işlənərək «əmi arvadı» və ya «dayı arvadı» mənasını bildirir. *-Dosti bugün bizə gəlmişdir* (B.).

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin çapda olan yeni nəşrində Quba və Zərdab rayonu şivələrində «donuz balası» mənasında **sipa** sözünün işləndiyi göstərilir. Bu sözün İran mənşəli olması şübhəsizdir. İranşünaslar qeyd edirlər ki, Avestada **span-**«it», Midiya dialektlərində **spaka-**«it» sözləri işlənmişdir. Qədim fars dilində bu söz qeydə alınmamışdır.

İran dillərinin tarixi fonetikasına dair aparılmış tədqiqatlarda göstərilir ki, qədim **sp** birləşməsi orta və yeni İran dillərinin cənub-qərb qrupunda qanunauyğun olaraq **s**-ya keçmişdir: orta fars **sak//sag**, klassik fars. **sag**, müasir fars **säg**, tat. **sag**, tacik **sag**²⁰⁸ və s. **Sp** birləşməsi İran dillərinin şimal-qərb qrupunda isə **sp** və ya **sb** şəklində qalmışdır (səslərin arasına əlavə sait artırılması mümkündür): talış **şpə** semnan. **esba**, qurani. **şpə**²⁰⁹ və s.

Göründüyü kimi, Quba dialektində işlənən forma İran dillərinin şimal-qərb qrupuna xas olan xüsusiyyəti saxlamışdır. Bəllidir ki, Azərbaycan dilinin Quba dialekti ilə İran dillərinin şimal-qərb qrupuna daxil olan yeni İran dilləri arasında heç bir əlaqə olmamışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dili ilə şimal-qərb qrupu İran dilləri arasında əlaqələr xronoloji cəhətdən daha qədim dövrlərdə baş vermiş və ya Quba dialektinə həmin söz Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələri vasitəsilə keçmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələlik başqa dialekt və

²⁰⁷ Ərəb və fars sözləri lüğəti, s.677

²⁰⁸ Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков (фонология). М., 1990, стр.128

²⁰⁹ Yenə orada, s.128

şivələrimizdən Cəlilabad rayonu şivələrində **sipa** sözü «eşşək balası» mənasında qeydə alınmışdır²¹⁰. İran dillərindən fərqli olaraq Quba dialektində **sipa** sözü yeni məna kəsb etmişdir. Burada o, «donuz balası» mənasını ifadə edir. *-U qədər yiyib kükəlib, lap sipaya dönüb.*

Sipa sözünə Əbu Həyyanın «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» əsərinin lüğət hissəsində rast gəlinir. Əsərin 2300 sözü əhatə edən türkcə-ərəbcə lüğət hissəsində müəllif **sipa** sözünün «eşşək balası» mənasını qeyd etmişdir²¹¹. Əbu Həyyanın öz əsərində XIII əsrə qədərki türk dilinin qrammatikası, lüğət tərkibi haqqında bəhs etdiyini nəzərə alsaq, onda **sipa** sözünün türk dillərinə keçməsi tarixi haqqında müəyyən təsəvvür əldə olunar. Hətta həmin dövrdə belə bu söz yeni məna kəsb etmişdir. Məlumdur ki, alınma söz keçdiyi dildə yeni məna qazanana qədər müəyyən inkişaf yolu keçir. Bu bir daha bizim yuxarıda söylədiyimiz fikri təsdiq edir.

Alınma sözlərin şərq qrupu dialekt və şivələrdə müxtəlif məna daşması halları müşahidə edilir. Bu zaman həmin alınma sözlər eyni fonetik variantlarda çıxış edir. Misallara diqqət yetirək.

Lənkəran rayonu şivələrində **kolaz** sözü işlənir və «quş ovlamaq üçün ikinəfərlik qayıq» mənasını ifadə edir²¹². Biz həmin sözü Yardımlı rayonu şivələrində «qoyunları yemləmək üçün taxtadan düzəldilmiş axur» anlamında qeydə almışıq.

Lənkəran zonasında **mirdo//mordov** «axmaz, gəlməcə» anlamı ifadə edir. Şərqi Abşeron şivələrində isə **mirdo** «kir, çirk» mənasını bildirir²¹³.

Salitə sözü Masallı rayonu şivələrində «avara, işsiz» mənasında işlənir²¹⁴. Həmin söz eyni fonetik variantda Yardımlı rayonu şivələrində «həyasız, utanmaz» mənasında qeydə alınmışdır. *-Ay salitə, bəsdir, abrıvi bil; Nə salitə uşağsan (Y.).*

²¹⁰ Ağayev Ə. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivələri. Nam. diss., Bakı, s. 202

²¹¹ Əsirəddin Əbu Həyyan Əl-Əndəlus. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı, 1992, s.34

²¹² Məcidova A.B. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsi. Nam. diss., s.204

²¹³ Белиева Г.. Лексика восточноабшеронских говоров азербайджанского языка. Канд. дисс., стр.28

²¹⁴ Həmzəyev T.B. Azərbaycan dilinin Masallı rayonu şivələrinin lüğətinə dair // ADU-nun Elmi Əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, № 1, s.64

Tədqiq olunan dialekt və şivələrin bir çoxunda eyni mənada işlənən alınma sözlərə də rast gəlinir. Belə sözlər müxtəlif fonetik variantlarda çıxış edir. Misallara nəzər salaq.

abxor (Sal.)//**oxur** (Y., Ln., Lk., M.)//**oxır** (C.) «bardaq, su qabı».

bırxı (Ab.)//**bıxı** (Ln., M.) «buxarı, divardakı soba»

kavahin//**kosun** (Ab., Q.) «xışın ucuna keçirilən iti dəmir».

purna//**purni** (Q.)//**pünə** (Ln.) «yarpız».

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə keçmiş bu sözlərin fonetik variantları onların hansı dildən keçmələri haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Həmin fonetik xüsusiyyətlər isə tədqiqat obyektimizə daxil olan İran dillərinin xarakterik cəhətlərindəndir.

Bəllidir ki, tat dilinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri rotasizm, yəni qədim İran **d** (< **t**) səsinin inter- və postvokal vəziyyətdə **r** səsinə keçməsi hadisəsidir. Tat rotasizminin əlamətdar cəhətlərindən biri onun bütün nitq hissələrində özünü göstərməsidir²¹⁵. Məsələn:

fars dilində	tat dilində	tərcümə
amadən	amarən	gəlmək
didən	dirən	görmək
zadən	zārən	vurmaq
dud	durə	tüstü
nəxud	nəxür	noxud
yad	yar	yad, yaddaş

Talış dilinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biri intervokal vəziyyətdə **-d-** səsinin düşməsidir. Məhz bu xüsusiyyət talış dilində felin məsdər şəkilçisinin ixtisarına səbəb olmuşdur²¹⁶. Bu xüsusiyyət isimlərə də aiddir. Məsələn:

fars dilində	talış dilində	tərcümə
madər	moä	ana

²¹⁵ Hacıyev M. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, s.12

²¹⁶ Миллер Б.В. Талышский язык. М., 1953, стр.55

zadə	zoä	oğul
boridän	bırie	kəsmək
zadan	žae//že	vurmaq

Qeyd edilən xüsusiyyətləri nəzərə aldıqda **purna//purni** variantının tat, **pünə** formasının talış dilinə aid olması aşkar görünür. Həmin sözlərin fars dilində qarşılığı kimi (pudine) «yarpız» sözü işlənir²¹⁷.

Sül//sülm//silim (Ab., Q., İ.)/**sırd** (Ln., M.) «nərdivan». Dialekt və şivələrimizdə qeydə alınmış bu sözlər üçün də İran dillərinin mühüm fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mənbə dili müəyyənləşdirmək olur.

İran dillərinin tarixi fonetikasında mühüm dəyişikliklərdən biri ondan ibarətdir ki, qədim **rd**, **rz** samit birləşməsi İran dillərinin şimal-qərb qrupunda qalmış, cənub-qərb qrupunda isə **l** səsinə keçmişdir²¹⁸. Bu fonetik hadisəyə aid bir neçə misalı nəzərdən keçirək.

Qədim İran dillərində

av. **bərəzant** «hündür»
q. fars **bṛδant** «hündür»
av. **pərətu** «körpü, keçid»
av. **sarəδ** «il»
q. fars **δard**
av. **barəziš** «yastıq, balış»

Orta İran dillərində

orta fars **buland** «hündür»
pəhl «körpü, keçid»
sāl «il»
bālīš «yastıq, balış»

Yeni İran dilləri

Cənub-qərb qrupu			Şimal-qərb qrupu	
kl. fars	m. fars	Tacik	Tat	Talış
sāl	Sāl	sāl	sol	Sor
buland	Boländ	baland	boland	Barz
pül	Pol	pul	pol	Pård
bālīš	Bāleš	bōliš	boliš	boliš (fars)

Tarixi fonetik qanunauyğunluğu nəzərə alsaq aydın olur ki, talış dilindəki **sırd** öz qədim formasını dəyişməmişdir. Həmin söz

²¹⁷ Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика), т.I, стр.312

²¹⁸ Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западно- иранских языков (фонология). М., 1990, стр.111

qanuna uyğun olaraq fars və tat dillərində **sil**, **sül** şəklinə düşmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, taddilli əhalinin yaşadığı Abşeron, Quba və İsmayilli şivələrində **sil**, **sülüm** fonetik variantları Lənkəran və Masallı rayonu şivələrində **surd** forması qeydə alınmışdır. *-Bacım dam üstə çıxanda sülümdən yıxıldı (Ab.); Ay uşağ, surdi gəti görək (M.); Silimi gətir, dama çıxacam (İ.).*

Alınma prosesi yalnız dildə yeni anlayışları ifadə etmək üçün sözlərin meydana çıxmasına deyil, eyni zamanda müxtəlif məna çalarlarının və ifadə rəngarəngliyinin artmasına da şərait yaradır. Bu mənada dialekt və şivələrin lüğət tərkibində İran mənşəli alınma sözlər omonim, sinonim və antonimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Onlar əsl Azərbaycan sözləri ilə olduğu kimi öz aralarında da sinonim, omonim və antonim münasibətlərə daxil olurlar.

3.1. Sinonimlər

Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən söz qruplarından biri kimi fonetik tərkibcə müxtəlif, məzmunca bir-birinə yaxın məna çalarlarını ifadə edən sözlər – sinonimlər dildə eyni sözlərin təkrarına yol vermir və xoşa gəlməyən hər bir ifadəni başqa biri ilə əvəzləməyə şərait yaradır.

Şərqi qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlərdən sinonimlər müxtəlif səbəb və ehtiyaclardan yaranır. Belə səbəblərdən biri də həmin ərazidə yaşayan konkret dialekt nümayəndələrinin müxtəlif etnik qruplarla gündəlik ünsiyyətdə olmalarıdır. Nəticədə həmin dialekt nümayəndələri ünsiyyətdə olduqları qeyri-türkdilli qrupların dilindən xeyli leksik material mənimsəyirlər. «Müxtəlif etnik qruplarla ünsiyyətdə olan yerli dialekt sahibləri onlarla daha intensiv anlaşılmaya nail olmaq üçün müəyyən məfhumu onların dilindəki sinonimlə işlətməyi etiq-
linqvistik zərurət sayır. Təkrar-təkrar baş verən bu proses, nəhayət, dialektin sinonim cərgəsində əcnəbi sözü fəallaşdırır və sabit-
ləşdirir»²¹⁹.

²¹⁹ Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrində sinonimlər // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). ADU-nun nəşri, Bakı, 1981, s.106

Şərq qrupu dialekt və şivələrində sinonim cərgələrini təşkil edən sözləri dil mənsubiyyəti baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

3.1.1. Azərbaycan və İran sözlərinin sinonimliyi

a) Sinonim cərgəsini əmələ gətirən sözlərin biri dialekt, o birisi ədəbi dildə işlənir.

bəndəm (dial.) ~ *saplaq* (ədəbi dil) ~ *miçə*//*müçə* (dial.)

sədəf (dial.) ~ *düymə* (ədəbi dil) ~ *pilək* (dial.)

tənə ~ *sərki* (dial.) ~ *qaxınc* (ədəbi dil)

dəsbəcə (dial.) ~ *dərhal* (ədəbi dil)

səryan (dial.) ~ *mətbəx* (ədəbi dil)

b) Komponentlərin hamısı dialektlərdə işlənir

üçə ~ *dümskil* ~ *dümbə*

çuxur ~ *düşbərəxur* ~ *dəngənə* ~ *dəmərdə*

yovannıq ~ *noxarış* ~ *qafun*

gərdəl//*gərde* ~ *pin*

3.1.2. İran və rus dillərindən alınma sözlərin sinonimliyi

siyəzi//*sigezi* ~ *bardon* ~ *məşək*

bələt ~ *dəricə* ~ *vorota*

sərdig ~ *krişka*

3.1.3. İran dillərindən alınma sözlərin sinonimliyi

1. Fars dilindən

peydəri ~ *peşdapeşt* ~ *peydərpey* «fəsiləsiz, dalbadal»

sərcəm ~ *sərpüş* ~ *sərdik* «qapaq»

2. Fars və tat dillərindən

gavahin (f.) ~ *gosun* (t.) «xışın ucuna keçirilən iti dəmir»

beybut (f.) ~ *gərdel*//*gorda* (t.) «bıçaq növü adı»

lebəleb (f.) ~ *sərə* (t.) «dolu»

sələ (f.) ~ *tasma* (t.)

şəbpələ//*şəppərə* (f.) ~ *şögərd* (t.) «gecəqusu»

3. Fars və talış dillərindən

balaxana (f.) ~ *ləm* (tal.)

dəsgirə (f.) ~ *şıp* (tal.) «səbət»

xışım (f.) ~ *mor* (tal.) «hirs, qəzəb, acıq»

xanaxarab (f.) ~ *kəxərob* (tal.) «evi yıxılan»

təkər (f.) ~ *tağırsağ* (tal.) «dolu»

4. Tat və talış dillərindən

bəğələ (t.) ~ *hındıl* (tal.) «böyürtkən»

sülüm//silim (t.) ~ *sırd* (tal.) «nərdivan»

lağ (t.) ~ *hiyə* (tal.) «kürək, bel»

tou//tov (t.) ~ *bıxı* (tal.) «ocaq, buxarı»

oulə (t.) ~ *ovələ* (tal.) «çiçək xəstəliyi»

3.2. Omonimlər

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrin lüğət tərkibini zənginləşdirən leksik kateqoriyalardan biri də omonimlərdir. Şərqi qrupu dialekt və şivələrində omonimlərin yaranmasında İran mənşəli alınma sözlər də iştirak edir. Qeyd edilən dialekt və şivələrdə İran mənşəli alınma sözlər iki və daha çox mənaya malik omonimlər yaradır. Belə sözlərin içərisində fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramadan Azərbaycan sözləri ilə uyğun gələn leksik vahidlərə rast gəlinəydi kimi, eyni zamanda təsadüfi olaraq, tələffüzə Azərbaycan sözləri ilə səsləşən alınmalar da müşahidə olunur. Aşağıda omonimlərə aid bir neçə misal verilir.

baça, nəfəslik (Sal.)

ban

dam

arabanın korpusu (C., M., Sal., Y.)

bazı//bazu

xışın bir hissəsi (B., Q., Ln., Ş.)

təpə, dik, hündür yer (Br., Sal.)

bilərzik, qolbaq (İ.)

binə

qaramal saxlanan yer

bünövrə, başlangıç (Ln., Y.)

biruni	yad, naməhrəm (Ş.) bayır imarət (B.)
dahar	qayalıq, daşlıq sahə (Ab., Q.) bitgi adı (Y., Ln.)
dəstə	1) əl tutan yer; 2) bağlanmış göyərti 3) 6-7 yaşlı, ağıl kəsən (uşaq) (A., Ab., C., Ln., M.,)
əng	çənənin alt hissəsi arı (B.)
zing	qılça sümüyü (B., S.) kiçik salxım (B., Sal.)
istil	400 q (ölçü vahidi) (Y.) çəltiyi suvarmaq üçün kiçik su anbarı (Ln.)
kəm	az xəlbirin bir növü (Ab., Sal.) xəstəlik adı (atda) (Q., Y.)
kündə	kötük (Ab., Ln.) xəmir kündəsi
kürunc	bozumtul (rəng) (Ab.) taxıl saxlamaq üçün yer (Ln., Y.)
ger	alaq otu (Y.) ördək cinsindən olan quş adı (Ln.)
gərde	bıçaq növü (B.) saman xırdası (B., Q.)
lata	bir parça (Y.) quş tutmaq üçün tələ (Y.)

künə//kuna	yanacaq (B.) əyirici oxun küt tərəfi (çəhrədə) (Q., Y.)
təng	darısqal, dar (B., Q., Ln.) araba hissəsinin adı
xuruş	plovun qarası acıq, qəzəb (Y.)

3.3. Antonimlər

Şərqi qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli sözlər arasında çoxlu omonim və sinonimlərə rast gəlinəndə halda bunu antonimlər haqqında demək olmaz. Alınma sözlər arasında çox az miqdarda əks mənalı leksik vahidlər müşahidə edilir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1) Azərbaycan və İran mənşəli sözlərin antonimliyi:

kök – *ləvərə* «arıq, zəif» (Q., Y.)

çox – *kəm* «az» (əksər dialektlərdə)

küt – *tic* «iti» (Q.)

cücərmək – *pəlişkəmək* // *pölişkəmək* (Ln., C.) «solmaq»

2) İran sözlərinin antonimliyi:

biyəndəcər «kifir» (Ab.) – *xoc* «qəşəng» (A., Ln., M.)

səvard «çəltik tarlasının başlanğıcı» (Ln.) – *payin* «çəltik tarlasının sonu, qurtaracağı» (Ln.)

duraz «uzun» (Q.) – *kütah* // *güdə* «qısa» (əksər dialektlərdə)

ləvərə «gücsüz, zəif» (Q., Y.) – *zəbərdəst* «güclü» (C.)

səyxəş «sakitlik» (B.) – *vurmabizən* «qarışıqlıq» (B.)

nərxər «böyük» (Q.) – *püsküri* «balaca» (Q.)

miyançı «vasitəçi» – *müzəbzəbi* «aravuran» (Ln.)

3.4. Alınma sözlərin tematik qruplar üzrə bölgüsü

Şərqi qrupu dialekt və şivələrinin leksikasında işlənən İran mənşəli alınma sözlərin əksəriyyəti konkret anlayış və məfhumları

ifadə edən təkmənalı leksik vahidlərdir. Belə sözlərin çoxu dialekt leksikasında özünün nominativ mənasında çıxış edir. Bu da onunla izah olunur ki, həmin dialekt nümayəndələrinin çoxu ikidillidir. Bu sosial faktor onlara imkan verir ki, alınma sözlərin əlaqədə olan dillərdəki mənalılarının eyniliyini nəzarət altında saxlasınlar.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli sözlər ilk növbədə yerli şərait, həyat tərz, adət-ənənə və məişətlə bağlı söz və terminlərdən ibarətdir. Onları aşağıdakı tematik qruplara bölmək olar.

3.4.1. Bədən üzvlərinin adları

küna «yanaq» (B.), küşt//küşd «bel» (Q.), zing «qılça sümüyü» (B., S.), miçə «kirpik» (B.), tən «insan və heyvan bədəninin bir üzvü, qarnın aşağı hissəsi» (Y.), tənə «qulağın yumşaq hissəsi» (Ə., B.), xılx «boğaz, xirdək» (Y., C.).

3.4.2. Zaman məfhumu bildirən sözlər

adına//adinə//adna «cümə axşamı, cümə» (Y., Ln., Sal., Ş.), giləy (naharı) «saat 11-12 radələri» (Ln.), çeşnə «günorta» (Ln.).

3.4.3. Təbiət hadisələri ilə bağlı söz və terminlər

deşdavar «qərb küləyi» (Ln., Sal.), germiç//gərmic «isti cənub küləyi» (Y., C.), təkər «dolu» (Q.), tağırsaq «dolu» (A., Ln., M.), hır «çən» (Ln.).

3.4.4. Heyvan adları

vəcə «keçi balası» (İ.), dıbır//dübır «ikiillik keçi» (Q., İ., Y., S.), lüs «çöl pişiyi» (Ln.), xərenozi «iri pişik» (B.).

3.4.5. Cücü və həşərat adları

giçəh «kənə» (Q.), liləpər «kəpənək, barama kəpənəyi» (Ln., Y.), mələ «taxtabiti» (Ln.), mic «quş və ya toyuq biti» (Ln., Sal.),

müzə «mozalan» (C.), mizanqul «milçəkəyeyən böçək» (Ln., M.), püskürü «balaca uçan bəcək» (Q.), mız «uçan xırda həşərat» (Ab.).

3.4.6. Ağac adları

vən «cökə» (Ln., M.), molol «qızılağac» (Ln.), nil «oduncağı bərk ağac növü» (A., Ln., Q.), razdar/rəzdar «göyrüş» (A., Ln., Lk., M.).

3.4.7. Bostançılıqla bağlı söz və terminlər

bumərişə «yerkökü» (A., Ln., Lk., M.), kudi//küdü «balqabaq» (B.), gərmək «tez yetişən yemiş növü» (B., Ln.), gülbəsər «xiyar» (C.), nimras «yarı yetişmiş qarpız» (B.), püşraz qarpız «tez yetişən qarpız növü» (B.), zərdi «yerkökü» (B.).

3.4.8. Quş adları

bili «ördək» (Ln., M.) // bili «ördək balası» (Sal.), bibikinə «seyidquşu» (Ln.), vərđi «bildirçin» (M.), qəçələ «saqsığan» (Q., Ln.), döküə «ağacdələn» (Ln.), düməşincə «quş adı» (Ln.), zərd «sarıköynək» (B.), kəvələ «dimdiyi uzun quş adı» (Ln., Y.), ger «çöl ördəyi» (Ln.), gəraf «əti yeməli, ördəybənzər quş, turabi» (Ln., M.), siyokijə «qaratoyuq» (Ln., M.), soləkafti «vəhşi göyərçin» (Ln.), şinəbub «şanapipik» (B.), car//şor «sığırçin» (Ab., Ln.).

3.4.9. Balıqçılıqla bağlı söz və terminlər

anqıl «tor toxunan xana» (Ln.), bul «balıq ovunda istifadə olunan iki və ya üç dişli dəmir alət» (Ln.), domi-jə//doməxolə//domujacıq «balıq toru» (Ln.), züngə «balıq toru üçün dənizdə qurulan dayaq» (Ln.), külmə «balıq növü adı» (Ln.), zərdəpər «balıq növü adı» (Ln.), moloşk// molışk «böyük balıq toru» (Ln.), pori «balıq növü» (ƏB.), sim «pulcuq» (balıqda) (Ln.),

sıf «ağ balıq» (Sal.), sılfant «balıq torunda olan qurğuşun halqa» (Ln.), soli//sol «xırda, körpə balıq» (Ln., Sal.).

3.4.10. Gəmiçiliklə bağlı söz və terminlər

kolaz «qayıq» (Ln.), payan «avar» (Ln.), ləvəsə «avar» (Ln.), çöp «avar» (Ln., Sal.), çöpkeş «avarçəkən» (Sal.), pəlvənd «gəmidə dor ağacını saxlayan iplər» (Ln.), pəlvəndər «yelkəni çəkən iplər» (Ln.).

3.4.11. Geyim əşyalarının adlarını bildirən sözlər

məndil «ləçək» (Q.), zərəndaz «zərli baş örtüyü» (Ln.), nimtənə «qadın libası» (B., Ln.), setrə «astarsız pencək» (C.), safut «küləş(dən düzəldilən) papaq» (Q.), tasküla «araqçın» (B.), şəbküla//şəpkülə//şəpkülah «keçəpapağı» (B., M., C.), şətəl «yun corab» (Q., Ş.).

3.4.12. Zinət və bəzək əşyalarının adlarını bildirən sözlər

qilində//qilindənə//qilindov «boyunbağı» (B., Q.), dəstə-nə//destinə//dəsinə «qolbaq, bilərzik» (B., Ln.), kərdənnik «boyunbağı növü» (Sal.), səngisitarə «boyunbağıya keçirilən qiymətli qaş-daşın bir növü, ulduz başı» (Lk.), həxıx «gümüşlə işlənmiş boyunbağı» (Lk.).

3.4.13. Meyvə adları

bəli//bəhli «gilas» (Q.), dambul «cır gavalı» (B.), dammılı «gavalının iri növü» (Sal.), goarmıdı «iri armud növü» (Q.), nənəbizi//məməbüzi//məməbizi «çiyələyin və böyürtkənin keçiməcəyinə oxşar bir növü» (Q.), panakun «armud növü» (Q.), hındıl «böyürtkən» (Ln., M.), hüllə «armud» (A., Lk., Ln., M.), bəğəli «moruğ» (Q., Ş.).

3.4.14. Bitki adları:

3.4.14.1. Dərman bitkilərinin adlarını bildirən sözlər

vişdənə «küncütə oxşar bitki, yaranı deşmək üçün istifadə olunur» (Ln.), purna//pürni «yarpız» (Q.), pünə «yarpız» (Ln.), gərməkiyo//gərməgiyo «mədədəki qurdu tökmək üçün qaynadılıb suyu içilən ot» (Q.), şingilə «itburnu» (Ln., M.).

3.4.14.2. Yabanı bitki adlarını bildirən sözlər

bır «tikan» (Ln., M., C.), vel «qijiotu» (A., Ln., M.), qəzənə//geznə//gəzənə//gəznə «gicitkən» (B., İ., Ln., M.), dala//dalə «qamışın bir növü» (Ln., S., Sal.), zərgend//zənget «yabanı bitki adı» (Y., Ln., M., C.), ker «alaq otu» (Y.), lığ//liğ «bataqlıqda sucaq yerdə bitən bitki növü adı» (Q., Ln.), qənəptum «kəndir toxumu» (Q.), pizə//püzə «həsir toxumaq üçün bitki növü» (Ln., M.), sir «yabanı sarımsaq» (İ.), vəcələ «yabanı soğan» (Ln., Y.), xərəçohri «yovşan» (İ.), tılakeşniş «yabanı keşniş» (Ln.), şing «yemlik» (İ.).

3.4.15. Yemək, içki, ağartı və s. ilə bağlı söz və terminlər

ardava «undan hazırlanan yemək növü» (Q.), bürüşdə «qızarmış, yaxşı bişmiş çörək» (B.), dancə//dancənə «doğramac» (Ln.), dastana// dəsdana «təndir çörəyi» (B.), lülə «qoğal içi» (B.), yağlıpiyaz «soğan qovurması» (Q.), ləvəngi «xörək adı» (A., Lk., Ln., M.), lökü «düyü unundan bişirilən çörək» (Ln.), noxarış «yavanlıq» (Ab., B.), nümri «yağda bişirilmiş, lakin qarışdırılmamış yumurta» (B.), ovşala//öhşələ «şərbət» (B., Q.), mədd «meyvə şirəsi» (A., Lk., M.), ovduğ «qatıq və suyun qarışığından hazırlanan içki» (Y., Ln., M., Br.), pencəkeş «təndir çörəyi; lavaş» (Br., ƏB., S.), pətə «yağda qızardılmış müxtəlif bişmiş» (Ln.), tarava «göyertidən hazırlanan yemək» (Q.), xırş «ağız, heyvanın ilk südü» (İ.), şıtni «unu südlə qarışdırıb yağda bişirilən nazik kökə» (Ln., M.), şirava «südlü sıyıq» (B.), cır «kəsmik» (Ln.).

3.4.16. Xəstəlik adlarını bildirən sözlər

qandımə «it dirsəyi» (A., Lk., Ln., M.), qəmişə «səpki (isitidən)» (Ln., M.), əno//ənov «yetişməmiş meyvə, yemək nəticəsində əmələ gələn xəstəlik» (B., Ln.), zərdi «sarılıq» (B., Q., Ln.), isbirə «boğaz xəstəliyi» (C.), isbirə «ağız nahiyəsinin kənarlarında ağ rəngli uçuqların olması ilə müşayiət olunan xəstəlik» (Q.), oulə//ovələ «çiçək» (Q., Ln., M.), xanəzir // xanəzil «boğaz uru» (İ., Y., Ln., M.), çəşpilə «gözün altının şişməsi» (ƏA., Ln., M.).

3.4.17. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan alət və onların hissələrini bildirən söz və terminlər

bazı//bazu//bozi «xışın kötüyünü boyunduruqla birləşdirən hissə» (A., B., Q., Ln., Lk., Sal., C., Ş.), ban «arabanın yük yeri» (Y., M., Sal., C.), əvəndə//əvəndənə «boyunduruğa bağlanan qayış» (Ln., Ş.), dəndə «araba təkərinin barmaqlıqları» (B., Q., Ln.), giv//givə «boyunduruq» (Ln., Sal., C.), gosun «xışın ucuna keçirilən iti dəmir» (Q.), kərdənəməd «xamut» (Sal.), müjdü//mıştə «xışın dəstəyi» (ƏB., Ln., Sal.), kiozən «otu təmizləmək üçün iti alət» (B., Q.), sinəbənd «samıbağı» (Q., İ.), sinəçülə//sinəçi «samı» (büt.d.).

3.4.18. Ev, digər tikililər və onların hissələrinin adlarını bildirən söz və terminlər

ban «baca, nəfəslik» (Sal.), biruni «bayır imarət» (B.), balaxana «yayda istirahət üçün yer, küləfirəngi» (A., Ln., M.), dərxanə «saray» (C.), dərosər «qapı və pəncərə üstünə atılan taxta» (A., Ln., M.), go^udan // godan «tövlə» (B.), kəşivan «eyvanın kənarları» (Q.), kürünc «buğda saxlamaq üçün anbar» (Y.), serdabə «zirzəmi» (Q.), sərəqət//sərəqit «damla divarın və pərdilərin arasında qalan boşluq» (Q.), tənəbi «böyük otaq, qonaq otağı» (Ln., M., Y.), to^u//tov «divarın içində olan ocaq, buxarı» (B.), səryan «mətbəx» (Ş.), təndirəsər «təndir qoyulan yer» (L., M., C.), comoxudun//camaxatan//cəməxudun «yük yeri, yorğan-döşək yığılan yer»

(B., Q.), şiləsər «eyvan» (Q.), bixı «buxarı» (Ln., M.), züvərdar//zəvərdar «qapı üstü» (Ab., B.).

3.4.19. Məişətdə işlənən əşyaların adlarını bildirən söz və terminlər

ambur «kəlbətin» (B.), beybut «iri bıçaq» (B.), bəsdı «kiçik gil qab» (Ab., Ln.), biləng «yaba» (M.), bürgöz//bürgöz «tikandan düzəlmiş süpürgə» (Y., Ln., M., Sal.), vərdənə «yoğun oxlov» (Lk., Sal.), dəmkəş «qazan, samovar və b. şeylərin ağzına qoyulan mis qapaq» (B.), dasdar //dassar //səngdasdar «əl dəyirmanı» (A., Q., Ln., M., Y., C.), dəngənə «saxsı boşqab» (Q., Ln., Ş.), dəmərdə//dəhmərdə «saxsı dərin boşqab» (B., ƏB., Ln., S.), dəsgirə «səbət» (B., Q., Ln.), düşəri «hər iki tərəfi iki mismar» (B.), ərə//hərə//hərrə «mişar» (B., ƏB., Ln., M., Sal., C.), gası «təndir ağzına qoyulan qapaq» (Q.), gərdə//gorda//kort//kiləğurt «iri bıçaq» (B., Br., Q., Ln., M., C.), ləbgərdən «abgərdən» (Ş.), masqur //masqura «balaca saxsı kasa» (B., Q., İ., Y., Ln., M., Sal., C.), məməkdən «duzqabı» (İ., Sal.), nımdar//mindər «döşəkcə» (A., B., İ., Ln., M., Sal., Ş.), abxur//oxır «su qabı, bardaq» (A., Ln., M., S., C.), pəltə «isti şeyləri götürmək üçün əski, qabgötürən» (Ln., M.), picənə «başda yük aparmaq üçün burulmuş dairəvi parça» (Ln., M.), sərdig «qazan qapağı» (Q.), sil «həsir toxumaq üçün ağac alət» (Ln., Sal.), silim//sülüm//sırd «nərdivan» (B., Q., İ., M.), siəzi // sigəzi // siyəzi «kisə» (büt.d.), sıpayə «sacayağı» (S.), kinarə «ocaq» (Ln.), suxura «çini qab» (Q., Ln.), çiben «asmalıq» (Ln.), çin «oraq» (Q., Y., Ln., M.), şitqur «süd qabı» (Ln.), şirəpus//şirəpuz «divarı ağartmaq üçün istifadə edilən bir parça dəri» (B., Ln., Ş.), şıp «uzunsov səbət» (Ln.).

3.4.20. Toy adətləri ilə bağlı sözlər

olatabırın «paltarkəsdi» (A., Ln., M.), sərtaxtı «toyun 7-ci günü gəlını görməyə gələnlərin gətirdikləri xonça və ya hədiyyə» (Ab.), xüvarvara «gəlinin sağdış-soldışı» (Ab.), hırdabı//hırdaboy «toydan

qabaq oğlan evindən qız evinə göndərilən düyü, yağ və s. aparılması mərasimi» (A., Ln., M.).

3.4.21. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər

kütün//kütün «qozbel» (Y.), təlh//təlx «acı» (M.), tünük//tünük//tənük «nazik, həssas» (B., Q., Y., Ln., M.), saxt//səxt «bərk» (M.), səlitə «avara, işsiz» (M.), siyapur//siyapır//siyafur «həyasız» (B., Q., ƏB., M., Sal., C., Ş.), sital «nadinc, sözə baxmayan» (B., Q., İ., Y.), xərəngə «ədəbsizlik edən» (Ab.), xül «qarınqulu» (Ab.), cəlidə «kimsəsiz» (Sal.), canəzir//canəzil «xəstə» (Ab., Lk., Ş.), şətəl «sözə baxmayan, nadinc» (B., L., M.).

3. 5. Toponimlər

Azərbaycan dilinin bir sıra problemlərinin işıqlandırılmasında əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edən dialekt və şivə leksikasının toponimlərin öyrənilməsində də rolu böyükdür. Azərbaycan toponimlərinin linqvistik təhlili göstərir ki, onların yaranmasında alınma sözlər fəal iştirak edir. «Azərbaycan toponimiyasında elə coğrafi adlara rast gəlinir ki, onlar Azərbaycan dili ilə qədimdən əlaqə və münasibətdə olmuş ərəb, fars, eləcə də dialekt və şivələrimiz səviyyəsində Qafqaz, İran dillərindən alınan sözlərdən düzəlmişlər»²²⁰.

Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələri Azərbaycan toponimiyasında da müşahidə olunur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycanın şərq zonasının toponimiyasında mühafizə olunmuş və eyni zamanda həmin dialekt və şivələrdə işlənən İran mənşəli leksik vahidlər ya konkret coğrafi obyekt adlarını bildirməyə, ya da müəyyən coğrafi adı formalaşdırmağa xidmət edən apelyativ sözlərdən ibarətdir.

Azərbaycanın İran mənşəli toponimlərinin xarakterik xüsusiyyəti mürəkkəb quruluşlu olmasıdır. Belə toponimlərin formalaşmasında *ab*, *vel*, *dahar*, *di*, *peştə*, *ru*, *sər*, *tanq//təng* və s. söz və terminlər fəal iştirak edir. Qeyd edilən sözlər Azərbaycan

²²⁰ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991, s.73

dilinin dialekt və şivələrində ya müstəqil leksik vahid kimi, ya da sözlərin tərkibində işlənir.

Azərbaycan toponimiyasında İran layına aid olan toponimlərin formalaşmasında fəal surətdə iştirak edən leksik vahidlərdən biri «ab» sözüdür. Tərkibində **ab** sözü işlənən coğrafi adlar əsasən hidronimlərlə bağlıdır. Bununla yanaşı, bəzi hallarda o, hidronimik oykonimləri də bildirməyə xidmət edir. Dialekt və şivələrimizin leksikasında **ab** sözünün **ab//ov//o//u** fonetik variantlarda işləndiyini görmək olur. Maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, **ab** sözünün həmin fonetik variantlarını Azərbaycan toponimiyasında da müşahidə edirik: *Gəndab* (Dəvəçi rayonunda bataqlıq adı), *Vərov* (Yardımlı rayonunda kənd adı), *Siyov* (Lənkəran rayonunda çay), *Gəndo* (Abşeron rayonunda çay), *Mürdo* (Quba rayonunda bataqlıq adı), *Ugah* (Dəvəçi rayonunda kənd adı).

Azərbaycanın şərq zonasının toponimiyasında *Təngə* // *Təngi* (Quba rayonunda dərə adı), *Təng* (Yardımlı rayonunda sıldırım dağların arasından keçən dar keçid), *Təngəaltı* (Quba rayonunda yer adı), *Təngərud* // *Təngəru* (Astara rayonunda çay) kimi toponimik adlarda mühafizə olunmuş **təng** sözü dialekt və şivələrimizdə «dar, darısqal, ensiz» mənalarında qeydə alınmışdır. Misal göstərilən coğrafi adlarda da **təng** sözü həmin anlamda çıxış edir. Bu söz əsasən oronimlərin yaranmasında iştirak edir.

Məhdud ərazidə coğrafi adların yaranmasında iştirak edən leksik vahidlərdən biri **poçə** sözüdür. Bu söz Yardımlı rayonu şivələrində «yamac» mənasında qeydə alınmışdır. **Poçə** sözü həmin rayonun ərazisində mikrotoponimlərin formalaşmasına xidmət edir. Aşağıdakı mikrotoponimlər diqqəti cəlb edir.

Armudlu poçə (Yardımlı, Hamarkənd) «armudlu yamac» mənasını bildirir. **Bənəpocə** (Yardımlı, Hamarkənd) – talış **vən** «ağac növü adı», **-ə** şəkilçisidir, «vən ağacının çox olduğu yamac» anlamını bildirir.

Aborə poçə (Yardımlı, Odurağaran kəndi). M.Məmmədov bu mikrotoponimin birinci hissəsindəki **aborə** sözünü talış dilindəki **ambur** «cır armud» ilə izah edir²²¹.

²²¹ Мамедов М.А. Лингвистический анализ географических названий Азербайджана (на материале Ленкоранской низменности). Докт. дисс., Джизак, 1984, с.249

Dozapoca (Yardımlı, Bürzünbul kəndi). Bu mikrotoponimin izahını M.Məmmədov belə verir: «**dozə** talış **donzə** «on iki», **poca** «təpə»²²². Belə çıxır ki, **Dozapoca** «on iki təpə» deməkdir. Bizim fikrimizcə, mikrotoponimin mənası düz açılmayıb. Hər şeydən əvvəl, qeyd edilməlidir ki, **poca** sözü «təpə» mənasında nə talış, nə də başqa İran dillərində işlənmir. Bu söz talış **po** «ayaq» və **ca** «yer» sözlərinin birləşməsindən yaranan mürəkkəb leksik vahid olub «yamac» mənasını ifadə edir və həmin mənada Azərbaycan dilinin Yardımlı rayonu şivələrinə keçmişdir. Mikrotoponimin birinci hissəsindəki **dozə** isə **doz** < **düz** sözündən və talış dilində sifət düzəldən **-ə** şəkilçisindən ibarətdir. Beləliklə aydın olur ki, **Dozapoca** «düz yamac, hamar yamac» deməkdir.

Böyük poca (Yardımlı) – böyük yamac deməkdir.

Lüma poca (Yardımlı, Vərgədüz kəndi) – talış **lüma** «qısa» və **poca** «yamac» sözlərindən yaranmışdır.

Serapoca (Yardımlı, Hamarkənd kəndi) – talış **ser** «əzgil», **ə**-şəkilçi, «əzgilli yamac» mənasını ifadə edir.

Quba-Dəvəçi zonasında tatların kompakt yaşadığı ərazidə isə coğrafi adların tərkibində **kələ** sözünə rast gəlinir. Tat dilində «böyük, uca» mənasında işlənən kədə sözü Azərbaycan dilinin Quba dialektinə keçmiş sözlərin tərkibində də eyni mənəni ifadə edir. Həmin zonada mikrotoponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir.

Kələzimi (Xaşı kəndi) – **kələ** və **zimi** «zəmi» sözlərindən yaranmışdır. Böyük əkin sahəsinin adıdır.

Kələku//Kələkuh – Quba rayonu Puçuq kəndinin yaxınlığındakı uca dağın adı.

Kələüşə – Qonaqkənddə nəhəng ağacları olan meşə sahəsinin adı, «Böyük meşə» mənasını ifadə edir.

Kələdəhnə – Dəvəçi rayonunda çay adıdır.

Azərbaycanın şərq zonasında yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə dəre, kəl, bataqlıq və s. adları bildirən çoxlu sayda mikrotoponimlərə rast gəlinir ki, onların izahında dialekt və şivələrimizin materialları mühüm rol oynayır. İki və daha çox sözdən yaranan, mürəkkəb quruluşlu belə toponim və mikrotopo-

²²² Yəni orada, s.284

nimlərin bəzən hər iki komponenti İran mənşəli sözlərdən, bəzən isə bir tərəfi Azərbaycan, digər tərəfi isə İran mənşəli leksik vahidlərdən ibarət olur. Aşağıda bu qəbildən olan bəzi toponimlər nəzərdən keçirilir.

1. Hər iki komponenti İran mənşəli sözlərlə ifadə olunan yer adları.

Velədi (Lənkəran rayonu) – talış **vel** «ayıldöşəyi» «**-ə** şəkilçi, **di** «kənd».

Biyəru (Astara rayonu) – talış **bi//biyə** «buz», **ru** «çay».

Birsüt (Astara rayonu) – talış **bır** «tikanlı kol», **süt** < **süte** «yanmaq» felinin kökü.

Qədarü (Astara rayonu) – talış **qədə** «kiçik, balaca» və **rü** «çay».

Yoləhi (Yardımlı rayonu) – talış **yol** «böyük» **-ə** şəkilçi, **hi** «yer, sahə».

Kanəkumon (Yardımlı rayonu) – talış **kanə** «köhnə», **kümə** «tövlə», **-on** cəm şəkilçisi. «Köhnə tovlələr olan yer» deməkdir.

Subrədahar (Quba rayonu) – tat **sübi** «ağ» **-rə** bitişdirici ünsür, **dahar** «qaya, təpə».

Kündahar//Kundahar (Quba rayonu) – tat **kün//kun** «dib, aşağı hissə» və **dahar** «qayanın aşağı hissəsi, dibi» mənasını bildirir.

Kələsənq (Quba rayonu) – tat **kələ** «böyük, uca», **sənq** «daş». «Böyük daş» deməkdir.

Qamov (Astara rayonu) – talış **qam** «isti», **ov** «su». «İstisu» mənasını ifadə edir.

Yoləmarzon (Lerik rayonu) – talış **yol** «böyük», **-ə** şəkilçi, **marz** «ayırıcı sərhəd, mərz», **-on** cəm şəkilçisidir. «Böyük mərzlər» mənasında işlənir.

Bəleton (Lənkəran rayonu) – talış **bəlet** «həyət qapısı, alaqaşı», **-on** cəm şəkilçisi.

2. Komponentləri Azərbaycan və İran mənşəli sözlərlə ifadə olunan yer adları.

Qədədik (Astara rayonu) – talış **qədə** «balaca, kiçik» və azərb. **dik** «zirvə, hündür yer». «Kiçik zirvə» mənasında işlənir.

Bandiki (Yardımlı) – talış **band** «dağ», azərb. **dik**.

Duruzəbaxça (Quba rayonu) – tat **duruz** «uzun» və **baxça**. «Uzun baxça» mənasını ifadə edir.

Lajlar (Yardımlı rayonu) – talış **laj** «sacaq yer» azərb. **-lər** cəm şəkilçisi.

Sitalçay (Quba) – tat **sital** «nadinc» və azərb. **çay**. «Dəli çay» mənasında işlənir.

Köhnədahar (Abşeron rayonu) – azərb. **köhnə** və tat **dahar** «qaya, təpə».

Mərzlər (Yardımlı rayonu) – **mərz** və azərb. **-lər** cəm şəkilçisi.

Kerlik (Lerik rayonu) – talış **ker** «daş» və azərb. **-lik** məkan bildirən şəkilçi.

Mijnəyurd (Yardımlı rayonu) – talış **müjnə** > **mijnə** «qarışqa» və azərb. **yurd**.

Yuxarıda sadalanan yer adlarını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, onların komponentlərini təşkil edən bu və ya digər İran mənşəli söz Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində ya müstəqil leksik vahid kimi, ya da sözlərin tərkibində işlənir. Bu da həmin yer adlarının öyrənilməsində dialekt və şivələrimizin materiallarından istifadə edilməsinə geniş imkanlar açır.

NƏTİCƏ

1. Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin dərin tarixi kökləri var. Bu tarixi əlaqələr türk və irandilli xalqların ictimai, iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində olduğu kimi onların dillərində də öz əksini tapmışdır. Bu müddəa tarixi və linqvistik faktlarla təsdiqlənir. Həmin faktlara əsasən türk-Azərbaycan və İran dil əlaqələri elmi ədəbiyyatda artıq təsbit olunmuş kanonik dövrləşdirmələr çərçivəsinə sığışmır və xronoloji cəhətdən daha qədim dövrlərdən başlayaraq öyrənilməlidir.

2. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli sözlər üzərində aparılan araşdırmalar Azərbaycan-İran dil əlaqələrinin ictimai faktorlarla bağlı olduğunu da göstərir. Azərbaycan-İran ikidilliliyi bu ərazidə yaşayan irandilli xalqların sosial keyfiyyətlərindən biridir və onların siyasi-ictimai tarixi vəziyyətindən asılı olaraq həmişə mövcud olmuşdur.

3. Öldə olan və araşdırılan material belə bir faktı qeyd etməyə imkan verir ki, şərq qrupu dialekt və şivələrinə İran dillərindən söz alınması prosesi eyni formada baş vermir. Bu qeyri-bərabərlik alınma sözlərin mənimsənilməsinin müxtəlif səviyyələrində nəzərə cəpır. Dialekt leksikasına daxil olmasının mənbəyinə görə də İran mənşəli sözlərdə müxtəliflik özünü göstərir. Şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli sözlər tələffüz normalarını əks etdirdiyindən, yəni gündəlik ünsiyyət əsasında şifahi yolla keçdiyinə görə tədqiq olunan zonanın müxtəlif ərazilərində onların çoxvariantlılığı müşahidə olunur. Fars dilindən Azərbaycan ədəbi dilinə keçmiş (və ya nə vaxtsa ədəbi dildə işlənmiş) sözlər üçün belə variantlılıq xarakterik deyil, yaxud ola bilər ki, həmin sözlərin Azərbaycan dilində işlənməsinin ilk dövrlərində mövcud olmuşdur. Bir çox hallarda isə alınma sözlərin çoxvariantlılığına müxtəlif İran dillərinin əlaqələrinin nəticəsi kimi yanaşılmalıdır.

4. Şərq qrupu dialekt və şivələrində alınma sözlər müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalır. Onları 1) Azərbaycan və İran dillərinin fonetik strukturca fərqlərinə əsaslanan sistem dəyişiklikləri və 2) Azərbaycan dilinin, onun dialekt və şivələrinin daxili fonetik qanunauyğunluqları əsasında baş verən sistem daxili dəyişikliklər kimi qruplaşdırmaq olar. Alınma sözlərin

mənimsənilməsi Azərbaycan dilinin, onun şərq qrupu dialekt və şivələrinin fonetik qanunlarına uyğun olaraq baş verir. Bununla yanaşı tədqiq olunan ərazidə İran dillərinin təsiri ilə müəyyən fonetik hadisələr müşahidə olunur.

5.Şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli sözlərin morfoloji mənimsənilməsi prosesi Azərbaycan dilinin qrammatik strukturunun təsiri ilə baş verir. Onlar Azərbaycan dilinin morfoloji sisteminin qanunlarına əsasən dəyişir, yəni flektivlikdən aqlütinativliyə keçir; sözün forması fleksiya yolu ilə deyil, kökə müəyyən şəkildə (kəmiyyət, hal, mənsubiyyət və s.) artırılması yolu ilə baş verir. Azərbaycan dilində şəkildə təkmənalılığı alınma sözlərin tez mənimsənilməsinin şərtlərindən biridir. Alınma sözlərin əksəriyyəti isimlərdən ibarətdir. Buna səbəb təkcə dilxarici faktor deyil (çünki əsasən nominantlar alınır), eyni zamanda dilin xarakteri də rol oynayır. Azərbaycan dilində ad (isim) əsası başqa nitq hissələri üçün sözyaratma bazası kimi çıxış edir. Dialekt və şivələrimizdəki İran mənşəli sözlər əsasən konkret anlayış, predmet və hadisələri bildirir. Bunlardan əlavə əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə, zərflərə, modal sözlərə rast gəlmək olur. Şərq qrupu dialekt və şivələrinə İran dillərindən fel alınması müşahidə edilməmişdir, lakin Azərbaycan dilinin şəkildə vasitəsilə alınma sözlərdən düzəltmə və mürəkkəb fellər düzəlir.

6.Tədqiq olunan dialekt və şivələrdə alınma sözlər fonetik-morfoloji cəhətdən olduğu kimi, leksik-semantik səviyyədə də müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin semantik dəyişikliklər fonetik dəyişikliklər kimi sistem xarakterli deyildir. İran mənşəli alınma sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, onlarda məna dəyişmələrinin 4 növü haqqında danışmaq olar: 1) mənanın saxlanması; 2) mənanın daralması; 3) mənanın genişlənməsi; 4) yeni məna kəsb etmə. Bu məna dəyişmələri həm tək, həm də çoxmənalı sözlərdə müşahidə olunmuşdur.

Alınma sözlərin əksəriyyəti özünün mənbə dildəki nominativ mənasında çıxış edən, konkret məfhumları bildirən leksik vahidlərdir. Belə sözlərdə semantik dəyişikliklər az nəzərə çarpır. Belə hal, fikrimizcə, sosial faktorla bağlıdır. Bu sosial faktor, yəni ikidillilik dialekt nümayəndələrinə imkan verir ki, daşıyıcıları

olduğu hər iki dildə sözlərin mənalарının eyniliyini nəzarət altında saxlasınlar.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən İran mənşəli alınma sözlər 21 tematik bölgü üzrə qruplaşdırılır. «Məişətdə işlənən əşyaların adlarını bildirən söz və terminlər», «Yemək, içki, ağartı və s. ilə bağlı sözlər», «Kənd təsərrüfatında istifadə olunan alət və onların hissələrini bildirən söz və terminlər», «Ev, digər tikililər və onların hissələrinin adlarını bildirən sözlər», «Bitki adları», «Geyim, zinət və bəzək əşyalarının adlarını bildirən sözlər», «Quş adları» qruplarında sözlər daha üstünlük təşkil edir.

Yanvar 1991-dekabr 1993

İXTİSARLAR

Rayon və şəhər adları

A.	– Astara
Ab.	– Abşeron
B.	– Bakı
Br.	– Biləsuvar
C.	– Cəlilabad
ƏB.	– Əlibayramlı
İ.	– İsmayıllı
Q.	– Quba
Lk.	– Lerik
Ln.	– Lənkəran
M.	– Masallı
S.	– Sabirabad
Sal.	– Salyan
Ş.	– Şamaxı
Y.	– Yardımlı

Ədəbiyyat üzrə

АДД	– Автореферат докторской диссертации
АКД	– Автореферат кандидатской диссертации
АФМ	– Azərbaycan filologiyası məsələləri
ВДТЯ	– Вопросы диалектологии тюркских языков
СТ	– Советская тюркология

LÜĞƏT

A

Abqora	qora suyu (Q.)
Abqura	bax: Abqora (Q.)
Abi	göy, mavi (B., Y.)
Abxor	su qabı, bardaq (S., Sal.)
Abxur	bax: Abxor (S., Sal.)
Adna	bax: Adinə (Ln., Sal., Ş., Y.)
Adinə	cümə axşamı; cümə (Ln., Sal., Ş., Y.)
Adına	bax: Adinə (Ln., Sal., Ş., Y.)
Ambur	kəlbətin (B.)
Anqıl	tor toxunan hana (Ln.)
Ard	unun tozu (İ.)
Ardava	undan hazırlanan yemək növü (Q.)

B

Bağala	moruğ mürəbbəsi (Ş.)
Bazi I	hiylə, kələk (Ab.)
Bazi II	xışın kötüyünü boyunduruqla birləşdirən hissə (A., B., C., Q., Lk., Ln., Sal., Ş.)
Bazı	bax: Bazi II
Bazu I	bax: Bazi II
Bazu II	bilərzik, qolbaq (İ.)
Balaxana	yayda istirahət üçün yer, küləfirəngi (A., Ln., M.)
Balbır	suya batmamaq üçün tora bağlanan taxtalar (Sal.)
Ban	1. dam (A., Br., C., M., Sal.,) 2. arabanın yük yeri (C., M., Sal., Y.,) 3. baca, evin damınla açılan nəfəslük (Sal.)
Banısdan	Qoyun-quzu saxlanan yer (B., Ş.)
Banıstan	bax: Banısdan (B., Ş.)
Bafa	kiçik çəltik topası (əksər dialektlərdə)

Bedləkər	1. çirkin ; 2. natəmiz (Ab., B.)
Bekara	yararsız, pis (Y.)
Beybut	qatlanmayan iri bıçaq (B.)
Becə	bax: Bica
Beçəxor	ana bətnində əmələ gələn xəstəlik (Ln.)
Bəğəli	moruğ (İ.)
Bədsülik	rəftarsız, pis rəftar edən (Ln.)
Bələt	həyət qapısı (C., M.)
Bəli	bax: Bəhli
Bəlləgilə	palıd ağacının toxumu (A., Lk., Ln., M.)
Bəndəm	1. meyvənin saplağı (Ab., B.) 2. dərz bağlamaq üçün otdan düzəldilən bağ (bütün dialektlərdə)
	bax: Bəndəm
Bəndəmə	sözü yerinə yetirməyən (adam) (İ.)
Bəngi	yorğan-döşək yığılan parça (B.)
Bərbənd	kiçik gil qab (Ab., Ln.)
Bəsdi	bağlamaq, ötəri tikmək (Ab.)
Bətdəmək	gilas (D., Q.)
Bəhli	qoşu növü adı (Ln.)
Bibikinə	vurhavur (Ln., M., Y.)
Bijən-bijən	çirkin, kifir (B.)
Biyəndəcər	yaba (M.)
Biləng	ördək (Ln., M.)
Bili	quş tutmaq üçün tor (Ln.)
Biliqümə	biliqümə ilə tutmaq (Ln.)
Biliqümələmək	1. oturaq həyata keçmək ; 2. kök tutmaq (Y.)
Bin tutmaq	1. qaramal saxlanan yer ; 2. başlanğıc;
Binə	bünövrə (Ab., B., Ln., Y.)
Binəkə	odun, kötük (Ln., M.)
Binəkdər	1. əsaslı, özüllü (Ş.); 2. topdansatışla məşğul olan tacir (keçmişdə) (B.)
Binişt olmaq	məskən salmaq, oturaq olmaq (Y.)
Biruni I	yad, naməhrəm (Ş.)
Biruni II	bayır imarət (B.)
Biçizdik	pulsuzluq (B.)
Bica	nahaq, haqsız (C., B., Ln., Ş.)

Bicar	çəltik əkilən sahə (A., Ln., M.)
Bicə	bax: Bica
Bili	ördək balası (Sal.)
Bır	kol, tikanlı kol (C., Ln., M.,)
Boraşum	bel ilə vurulan şum (A., C., Lk., Ln., M.,)
Bozi	bax: Bazi II
Bul	balıq ovunda istifadə olunan iki və ya üç dişli dəmir alət (Ln.)
Bürgəz	tikandan qayrılmış süpürgə (Sal.)
Bürgöz	bax: Bürgəz
Bürüşdə	qızarmış, yaxşı bişmiş (B.)

C

Cama	sümük çıxıntısı (B.)
Canbəsər	canı boğaza yığılma (Y.)
Canəzil	xəstə, çox zəif (Ab.)
Canəzir	bax: canəzil (Y., Lk.)
Canəzirlik	naxoşluq, xəstəlik (Ş.)
Car	sığırçın (Ab.)
Cəli	tək, yalqız (S.)
Cəlidə	evsiz, ev-eşik qurmayan (Sal.)
Cəməxodan	yük yeri (İ.)
Cəcü	kirpi (Q.)
Ciyə	nazik kəndir (İ., Q., M., Y.)
Ciyəvaz	kəndirbaz (S.)
Ciknə vermək	qışqırmaq (C.)
Cılandığ	toyuğun çinədani (Y.)
Cır	çürümüş süd (Ln., M.)
Cu	ləklərə gedən kiçik su yolu (Ab., B.)
Cu birəxməğ	şaiyə buraxmaq (Ab.)
Cuvar	suçu (Ab.)
Cullab	suda isladılmış quru meyvə (Ln.)
Cumadar	hamamda qulluq edən adam, kisəci (Ab.)
Cumaxatan	yorğan-döşək yığılan taxça, yer (Ab., B.)
Cü	kiçik arx (Ln., Sal.)
Cümbəcüş	nadinc (Ln.)

Ç

Çayriz	çay qabı (Ln., Ş.)
Çarqat	dördqat (B.)
Çarxış	yeri 4 dəfə şumlamaq (B.)
Çeşnə	günorta (Ln.)
Çələgəndüm	taxıl (Ab.)
Çəm	imkan (C.)
Çəng	dırmıq (B.)
Çəngüri	yağda qızardılmış kökə (Ln., M.)
Çəp	avar (Sal.)
Çəpkeş	avarçəkən (Ln., Sal.)
Çəpləmæg	avar çəkmək (Sal.)
Çərəydar	qapançı, çəki ölçən adam (Y.)
Çərək	ölçü vahidi (Y., Ln.)
Çərgül	dördkünc (Ş.)
Çərəngülə	çərçivə (İ., S.)
Çərgov	qoşçu heyvanlarının 1-ci cütü (Ş.)
Çəsbənd	zirək, cəld (Q.)
Çəşpilə	gözün altının şişməsi (Ln.)
Çibən	asmalıq (Ln., M.)
Çiləmərdə	eyvanın altına vurulan ağac (Ln.)
Çiləmərzə	bax: çiləmərdə (Ln.)
Çin	oraq (C., Q., Ln., M., Sal.)
Çinətgan	çinədan (Br.)
Çirkəsüt	çox çirkli (Ln.)
Çona	kiçik çala (Sal.)
Çülə	çöp (C., Ln., M., Y.)
Çüpə	kol (Y.)
Çüpəlig	kolluq (Y.)

D

Dağbəsar	dağüstü (B.)
Dala	qamışın bir növü (Ln., S., Sal.)

Daləngəvaz	yöndəmsiz (Q.)
Damad	kürəkən (Q.)
Daməd	bax: Damad
Dambıl	gavalı növü (A., B., Ln., Sal.)
Dammılı	bax: Dambıl (A., B.)
Dancə	bax: Dancənə (Ln.)
Dancənə	doğramac (Ln.)
Darasar	qapı və pəncərə üstünə atılan taxtalar (A., Ln., M.)
Darosər	bax: Darasar (A., Ln., M.)
Dasdar	əl dəyirmanı (A., C., Q., Ln.)
Dasdana	təndir çörəyi (Ab.)
Dasəçin	1. ağacdən əllə meyvə dərmə ; 2. əllə dərilən seçmə meyvə (Ln.)
Dassar	bax: Dasdar (A., C., Q., Ln.)
Dastək	qulluğa gedə bilən uşaq (A.)
Dahar I	«qayalıq, daşlıq (Ab., B., Q.)
Dahar II	«ətirli bitki (Y., Ln.)
Daharığ	təpəlik (B.)
Desbiri	kimi, tək, oxşar (B.)
Desde-fərman	ələlti (Ab.)
Destab	plovu süzmək üçün götürülən qaynar su (Ab.)
Destə	bax: dastək (Ab.)
Destənə	qolbaq (Ab.)
Deşdavar	qərb küləyi (L., Ln., Sal.)
Dəyek	köhnə vergi adı (Ab.)
Dəhər	bax: Dahar II (Y., Ln.)
Dəhmərdə	saxsı dərin boşqab (B., ƏB., Ln., S.)
Dəgə	koma (Ab.)
Dələ	bax: Dala
Dələngəvaz	kobud (Q., S.)
Dəməndə	əliboş, köməksiz (Y.)
Dəmərdə	bax: Dəhmərdə (B., ƏB., Ln., S.)
Dəmkeş	qazan, samovar və s. ağzına qoyulan mis qapaq (bütün dialekt və şivələrdə)
Dəndə	araba təkərinin barmaqlıqları (B., Q., Ln.)
Dəngənə	saxsı boşqab (Q., Ln., Ş.)

Dərbəcə	dar keçid (Ln.)
Dərosər	bax: darasar (Ln.)
Dərxanə	saray, şah sarayı (C.)
Dərçə	balaca taxça (B.)
Dəsdana	bax: dasdana (B.)
Dəsbəcə	tez, dərhal, tələsik (Y.)
Dəsbəçə	bax: Dəsbəcə (Y.)
Dəsəçin	bax: dasəçin (Q.)
Dəsgirə	səbət (B., Q., Ln.)
Dəsmal	bostanın içində kiçik su arxı (Ş.)
Dəssək	bax: dastək (C.,M.,)
Dəssəg	bax: dastək (C.,M.,)
Dəstəy	bax: dastək (Y.)
Dəstəçin	bax: dasəçin (Q.)
Dəstənə	qolbaq (B.)
Dəstərxan	süfrə (Ab.)
Digə I	bax: Dəgə (Ab.)
Digə II	yaylaq (Ş.)
Dinab	düyü suyu (B., Ş.)
Dino	bax: dinab (B.)
Dirin	köhnə, qədim (Q.)
Dişə	taxılın cücərtisi (Sal.)
Dıbir	ikiillik erkək keçi (İ., Y.)
Dır	1. aralı (C.,Ln., M.); 2. ara (C.)
Doyla	uyuğ (Ln.,Y.)
Dom	balıq toru (A.)
Domə	çələ (A.)
Doməxolə	bax: Domijə (Ln.)
Domijə	balıq toru (Ln.)
Duda	his (Ab., B.)
Duraz	uzun (Ab., Q.)
Duruq	yalan (Ln.)
Dübarə	ildə iki bala vermə (Y.)
Dübel	yeri iki dəfə belləmə (B.)
Dübəhri	əncir növü (Ln.)
Dülə	qoğal içi (Ab., B.)
Düməsinçə	quş adı (Ln.)

Dümüskil

heyvanın quyruq hissəsi (C.,Lk.)

Düsəri

hər iki tərəfi iti mismar (B.)

Düxiş

bax: **dübel** (Ab., B.)

Düxiş

bax: **dübel** (Ab., B.)

E

Eyhanə

bəlkə (Ln., Y.)

Eraxa

key, gic (Ln., M., Y.)

Erəxə

bax: **Eraxa** (Ln., M., Y.)

Ə

Əbşələ

şərbət (B.)

Əvəndə

boyunduruğa bağlanan qayış (Br., Ln., Ş.)

Əvəndənə

bax: **Əvəndə** (Br., Ln., Ş.)

Ələngür

üzüm növü adı (Ş.)

Əmbərə

kiçik, dayaz arx (İ., Sal.)

Əmbərçü

tağları sulamaq üçün su yolu (Sal.)

Əmbərəcü

bax: **Əmbərçü** (Sal.)

Əng

arı (Ab.)

Əngəbu

yeməli yabarı bitki adı (Q.)

Əngəbuy

bax: **Əngəbu** (Q.)

Əno^{-u}

bax: **Ənov** (Ln.);

Ənov

1. xarab olmuş sirkə (Ln.);

2. xəstəlik adı (B., Ln.)

Əncamə

qapı petləsi (Ab., Ln.)

Əncimə

bax: **Əncümə** (Y.)

Əncümə

dilənçi (Y.)

Əncuma

yetim, kimsəsiz (C.)

Ərə

iri mişar (Y., Ln., M.)

Ərəxana

taxta çəkilən yer (Y.)

Əskeş

arabanın qolu (B.)

Əhəngo

ahəngli su (Ab.)

F

Fərişdə	körpə uşaq (Q., Ln.)
Fəriştə	bax: fərişdə (Ln.)
Furuş	topa halında tökülmüş meyvə (B.)

G

Gav	öküz (S.)
Gavangir	üzüm növü adı (Ş.)
Gavar	deyəşən, gərək ki, bəlkə (B., Q.)
Gavər	bax: gavar (Y.)
Geznə	bax: qəzənə (İ.). – <i>Əllərimi geznə daladı.</i>
Ger I	alaq otu, dağ keşnişi (Y.)
Ger II	ördək cinsindən olan quş adı (Ln.)
Germic	isti cənub küləyi (C., Y.)
Gəzənə	bax: qəzənə (B., Ln., Q.)
Gəznə	bax: qəzənə (Q.)
Gərde	bıçaq növü adı (B.)
Gərdə I	bax: gərde (B.). – <i>Ay balam, u gərdəni itilə.</i>
Gərdə II	saman xırdası (Ab., Q.). – <i>Usda gərdəni palçuğa qarışdırımanı öyi suviyadu</i> (Q.)
Gərdənəməd	xamut (Sal.)
Gərdənnik	boyunbağı (Sal.)
Gərəf	quş növü adı (Ln.)
Gərm olmaq	qızıışmaq, qarışmaq (B.). – <i>Başı haradasa gərm olib.</i>
Gərmək	yemiş növü adı (B., Ln., C.). – <i>Bu üç gərməyüvə nə verim</i> (Ln.)
Gərməgiyo	qurdu tökmək üçün qaynadılıb suyu içilən ot
Gərmic	bax: Germic (C., Y.)
Gəsi	bəlkə (B.). – <i>Kəsi belədir, kəsi hələ.</i>
Gəncefə	kart oyunu (Ab.)
Giv	boyunduruq (C. Ln., Sal., Y.)
Givə	bax: giv (C.)
Givələr	arabaya qoşulan 2-ci cüt öküz və ya kəl (C.)
Giləy	saat 11-12 radələri (Ln.). – <i>Giləy</i>

Gir	<i>naharına çıxmışuğ.</i> güc, qüvvət (B., Q., Ln.). – <i>Qucalmışam, hindi lap girdən düşmüşəm</i> (Q.)
Girdən düşmək	gücdən, qüvvədən düşmək (B.)
Gird	tor toxumaq üçün alət (Ln.)
Girami	əziz (Ab.)
Giozən	yerin otunu təmizləmək üçün alət (B.)
Gicəh	gənə (Q.)
Goduş	bax: qodus (Ln., Sal.)
Gozan	bax: giozən (Ab.)
Gorda	bax: gərdə (C., B., Sal.)
Goarmudı	iri armud növü (Q.)
Goudan	tövlə (B.)
Go^udan	tövlə (B.)
Gōsun	xışın ucuna keçirilən iti dəmir (Q.)
Go^usun	bax: gōsun (Q.)
Güdə	alçaqboy, qısa (Y., Sal., C.)
Gülbəsər	xiyar və üzümün güldə olan vaxtı (Ab.)
Gülbəsər	xiyar (Ln., C.)
Günəvər	gün düşən tərəf (C.)
Guşə	bax: Güşə (Q.)
Güşə	çarığın bağı keçirilən yer (Q.)

H

Həmpazor	güclü (C., Ln., M., Y.)
Hərə	böyük mişar (C., ƏB.)
Hərrə	bax: hərə (B., Q., ƏB., Sal.)
Həcin	hənirti, səs (C., Ln., M., Y.)
Həşələmə	danma (Ab.)
Həşələmək	danmaq, gizlətmək (B., Ln., Y.)
Hiyə	kürək, lopatka (Ln., M.)
Hindil	böyürtkən (Ln.)
Hılə	deşik (Ln., M.)
Hındıl	bax: hindil (A., Ln., M.)
Hır	çən (Lk.)
Hırdabı	toydan qabaq oğlan evindən qız evinə

Hıça	göndərilən düyü, yağ və s. aparılması
Hüllə	mərasimi (A., Lk., Ln., M.)
Hüşə	ağacın nazik cavan budağı, zoğ (Ln.)
	armud növü adı (M., C.)
	salxım (Ln., M.)

X

Xay	sakit hava haqqında (B., Q)
Xanənişin	1. əlil, şikəst ; 2. ev dustağı (B.)
Xanaxərab	evi yıxılmış (B.)
Xanxərab	bax: Xanaxərab (B.)
Xaraso	suyu və havası pis olan yer (İ.)
Xarış	suda olan quş yemi (Sal.)
Xarpə	evin damında baş-baş qoyulan tiplər (C.)
Xaç	saç (C., Ln., M., Sal.)
Xəvəki	qəfildən, birdən (B.)
Xəkə	1. qəndin tozu, ovuntusu ; 2. kömür ovuntusu (B., Q.)
Xəklova	çox şirin çay (Ab.)
Xəko	məhsulun birinci dəfə suvarılması (Ab., B.)
Xənazir	boğazda artıq ət (İ.)
Xərəngə	1. kobud; 2. boş, mənasız iş tutan adam (Ab., B., Q.)
Xərənəzi	fizioloji quruluşuna görə adi pişikdən xeyli böyük olan pişik növü (Ab.)
Xərəcohri	yovşan (İ.)
Xərpə	bax: xərpə (C., Y.)
Xəşəyonca	yoncayəbənzər bitki növü adı (Ln.)
Xişm	acıq, qəzəb (Ab.)
Xılx	boğaz, xirtdək (C., Y.)
Xırş	ağız südü, yeni doğmuş heyvanın ilk südü (İ.)
Xışım	sürət (Ln.)
Xışm	hirs (Y.)
Xoça	budaq (C., Y.)
Xorəng	kərtənkələ (Q.)
Xoruş	acıq, hirs (Q., Y.)

Xos	qəşəng (Ln.)
Xuvarvara	gəlinin sağdış-soldışı (Ab.)
Xuyar	bihuşdarı (Ln.)
Xul	qarınqulu (Ab.)
Xuruş	1. plovun qarası ; 2. acıq, hirs (Ab.)
Xuşkibar	quru meyvə (Ab.)
Xuyər	bax: xuyar (Sal.)
Xügər	bax: xuyar (C.)

İ

İrəd	ləpir, iz (ƏB., Br., Y.)
İriz	cığır, iz, ləpir (Q., Y.)
İrig	saxsı ovuntusu (Q.) <i>İriki palçuğa qataduğ, unnan sac düzəl təduğ</i> (Q.)
İrəşənə	rişə, kök (ƏB., Sal.)
İrsə	ipə düzülmüş qoz ləpəsi (Q.)
İsbirə	xəstəlik adı (C., Q.)
İsdil	çəltik sahəsini suvarmaq üçün kiçik su anbarı, sututar (A., Lk., Ln., M.)
İstil I	bax: isdil (A., Lk., Ln., M.)
İstil II	ölçü vahidi (Y.). - <i>Qonşidən bi istil yağ alıb götürdüm, gərək qəytərəm</i> (Y.)

K

Kala	böyük şüşə qab (Q.). - <i>Kalaya biz hər şey tükəduğ</i> (Q.)
Kalah	güc, qüvvə, təqət (M.). Kalahın kəsmək, əldən salmaq, yormaq – <i>Zalım oğlu kalahımı kəsdi</i> (M.).
Kalbər	kobud, qanmaz (B.)
Kan	tülkü yuvası (C.)
Kandu	arıxana, pətək (Ln.)
Kasi	təndirin ağzına qoyulan qapaq (Q.)
Kebir	qarğış zamanı işlənir (Y.)
Keybir	bax: Kebir (Y.)

Keşəvənd	məhəccər (Q.)
Kəvələ	quş adı (Ln.). - <i>Bəyağ mənim cələmə kəvələ iləşmişdi.</i>
Kəz	sustu (Ln., Sal.)
Kələ I	cəngə (Ln., M., Y.)
Kələ II	məc. yekəpər (adam) (Aḡ.)
Kələsər	eşşək arısı (Q.)
Kəm I	az (B., Ş. Y.)
Kəm II	deşikləri iri olan xəlbir (M., Sal., Y.)
Kəmə	bax: kəm II (Aḡ.)
Kəmçə	bax: kəm II (Cəl.)
Kəmən	bax: kəm II (Ln.)
Kəmləmək	torpağı, peyini xəlbirdən keçirməklə təmizləmək (Ab.). - <i>Övə mala çekəndə əvvəl kəmliyərik, sōra palçıq eliyirik.</i>
Kəmlək	əskiklik (Ş.)
Kərənay	buxarının trubası (Q.)
Kərməgiyo	bax: Gərməgiyo (Q.)
Kəmsər	axmaq, ağılsız (İ., Ş.)
Kəmçiy	yarımçıq (Ş.)
Kəşəbənd	eyvanın üstünə düzülən ağac (Q.)
Kəşəvan	şalbanın altına qoyulan ağac (Y.). - <i>Divarün üstünə kəşəvan at, usda, şəlmən- nər məhriyə dəgər ha.</i>
Kəşivan	bax: keşəvənd (Q.)
Kəndi	təxıl saxlamaq üçün ağacdən hazırlanan yer (B.)
Kiləğord	bax: Kiləğurt (Br., M.)
Kiləğurt	iri bıçaq (Br., M.)
Kiləsər	bax: Kələsər (Q.)
Kinarə	ocaq (Ln.)
Kirt	tamam (C., Y.). - <i>Sənin sözün kirt yadımnan çıxıb</i> (C.).
Kıtmə	gombul (Ln.)
Kolaz I	quş ovlamaq üçün 2-3 nəfərlik qayıq (Ln.)
Kolaz II	qoyun-quzuya arpa vermək üçün axur (Y.)
Kort	iri bıçaq (C., M., Y.)
Kosara	çəltik saxlamaq üçün yer (Ln.)

Kösərə	bax: kosara (Y.)
Kudu	qabaq (B.)
Küdü	bax: kudu (B.)
Kunə	çəhrədə əyirici oxun küt olan tərəfi (Q., Y.)
Kuna	yanaq (B.). - <i>Unun kunaları əhmədi alması kimi yanırdı.</i>
Kündə	ət doğramaq üçün kötük (B., M., Y.)
Küneşib	ağacın dibindən cücərən budaq, pəhrə (Ab.)
Külmə	balıq növü adı (Ln., M.)
Kürünc I	«buğda saxlamaq üçün anbar (Y.)
Kürünc II	bozumtul (Ab.). - <i>Qeynanam parçə alıb, rəngi kürüncdü.</i>
Kütəh eləmək	qısa etmək, qısaltmaq (Q.)
Kütlə	küçük, tula (Ln., M.)
Kütün	qozbel (Y.)
Kütün	bax: Kütün (Y.)
Küşd	bel (Q.). - <i>Kəməri küşdivə keçir.</i>
Küşt	bax: Küşd (Q.).
Küşdiyə girmək	güləşmək (Ş.). - <i>Həmidnən Həsən küşdiyə girdi.</i>

Q

Qağla	kiçik gil qab; su qabı (Ab., B., Q.)
Qamutpaça	əyriayaq (B.)
Qandımə	itdirsəyi (Ln., M.)
Qarınxur	çox yeyən (Q.)
Qədə-qədə	gizli (C.)
Qəzənə	gicitkan (Ln.)
Qələvon	naxırçı (Ln.)
Qəmiyə	səpki istidən (Ln., M.)
Qənəptum	kəndir toxumu (Q.)
Qəcələ	sağsağan (Q., Ln.)
Qilində	bax: Qilindənə (B.)
Qilindənə	boyunbağı (B.)
Qir	1. quyudan su çəkmək üçün ucu əyri ağac ; 2. ağacın budaqlarını aşağı əyən ucu uzun ağac ;

	3. qarmaq (Q.)
Qılındov	bax: qilində (Q.)
Qılıcdüm	əqrəb (B.)
Qırd	tamam (Ln.)
Qırd-qırdə oturmaq	diz-dizə oturmaq (Ln.)
Qıça	1. xırda budaq (Ab.); 2. paltarasan (M.)
Qoduş	balaca saxsı qab (Ln.)
Qopisə	yeddirəng quş (Ln.)
Qora	dəyməmiş turş üzüm (B., Q., M.)
Qura	bax: Qora (B., Q., M.)

L

Lağ	kürək (Q.). – <i>Camış lağı sındırdı.</i>
Lağar	<i>məc.</i> yöndəmsiz, biçimsiz (Ln.)
Las	çalınıb yığılmamış ot (Q.)
Lata	1. «bir parça; 2. quş tutmaq üçün tələ (Y.). – <i>Bi lata yerim var, soğan əkmisəm.</i>
Lebbeleb	bax: lebələb (B.)
Lebeləb	ağzına qədər dolu (B.)
Ləbgərdən	abgərdən (Ş.)
Ləvənd	çoxyeyən (adam) (Ln.)
Ləvəngi I	«xörək adı (A., Lk., Ln., M.)
Ləvəngi II	«qarışıq ədviyyat (Ab.)
Ləvərə	1. gücsüz, zəif»; 2. «yarımçıq, vaxtından əvvəl doğulmuş (heyvan balası) (Q., Y.)
Ləvəriyə	içalat (Ln.)
Ləkutə eləmək	söyüş söymək (Ln.)
Ləm	talvar (C., Ln., M., Sal.)
Ləp	top (Ln.). – <i>Dədəm mənçin ləp alıb.</i>
Ləs	boş (Ln.). – <i>Zənbilin ağzını ləs tik.</i>
Ləsəltməy	<i>boşaltmaq</i> (Ln.). – <i>Qəyiş belivi sıxar,</i> <i>bir az ləsəlt.</i>
Ləco	zarafətçil (Ş.). – <i>Sən yap lecosanmış ki.</i>
Ləcolığ	zarafətçillik (Ş.)
Liğ	sucaq yerdə bitən bitki növü adı (Q., Ln.)
Lığ	bax: Liğ (Q., Ln.)

Liləpə	bax: Liləpər
Liləpər	kəpənək (Y., Ln.)
Ling	qıç sümüyü (Ab.)
Lingə	yer, ətək (Y.). Qoruğun lingəsi.
Lıqlı	lıq ilə örtülü (Ln.)
Lığərişdan	lığdan hörülmüş kəndir (Ln.)
Lıgo	peyin suyu (Ab.)
Lonə	yuva (Ln.)
Lək	uzun ağac (Y.)
Lökü	fətir (A., Lk., Ln., M.)
Lüləpə	kəpənək (Y.)
Lüpüst etmək	soymaq, dəridən çıxarmaq (Y.)
Lüs	çöl pişiyi (Ln.)

M

Mazatdamaq	hörmətə mindirmək (Y.)
Maləvan	tarla qarovulçusu, qoruqçu (Ln.)
Masqur	balaca kasa (M.)
Masqura	bax: masqur (B., C., İ., Q., Ln., M., Sal., Y.)
Mədd	meyvə şirəsi (A., Lk., Ln.)
Məzərə	bax: mərz (Q., Ln.)
Məzrəhə	xəlbir (Q.)
Mələngə eləmək	lağa qoymaq (Ş.)
Mələğə	taxta qaşiq (Ln., M.)
Məməkdan	bax: nəməkdan (İ.)
Məndil	ləçək, baş yaylığı (Q.)
Mərz	sərhəd, torpaq sədd (A., B., Ln.)
Məhə	burğu (C., M.)
Midarə	kömək, qohum-əqrəba (Sal.)
Mizanqul	milçək yeyən becək (Ln.)
Mijə	zolaq (Y.)
Mizəçü	heyvanı sürmək üçün ağac (Y.)
Miyanə	orta (B.)
Miyançı	araduzəldən, vasitəçi (B., Q., Lk., Ln.)
Mic	quş (toyuq) biti (M., Sal.)
Micə I	«kirpik (Ab., B.)

Micə II	ovuc (Ln.)
Micələmək	ovuclamaq (Ln.)
Mirdo I	gölməcə, axmaz»
Mirdo II	kir, çirk (Ab.)
Mişxord	heyvanın qabağında qalan otun çör-çöpü (C.)
Mız	uçan xırda həşərat (Ab.)
Mıraçaço	kərtənkələ (Ln.)
Mırit	1. paxıl; 2. çoxbilmiş (Ln.)
Mıritdamağ	paxıllıq etmək (Ln.)
Mıştə	xışın dəstəyi (Ln.)
Molol	qızılağac (Ln.)
Moləvon	bax: malavan (Ln., M.)
Mor	hirs, acıq (Y.)
Mordov	bax: mirdo I
Moç	lobya (Q.)
Müjdü	bax: mıştə (ƏB., Sal.)
Müzə	mozalan (C.)
Müzəbzəbi	aravuran, araqarışdıran (Ln.)
Mulxud	yumruq (C.)
Mürgə	güvə (Ln.)
Mürgənə	bax: mürgə (Ln.)

N

Nalçin	dəmirçi kəlbətini (Ş.)
Namıxda	namixuda (Ab.). – <i>Namıxda böyük oğlan olub.</i>
Namxudə	maşallah (B.)
Naxışkər	çəngəl (C.)
Nəm	rütübət (B., Ln.)
Nəməkdən	duzqabı (B., İ.)
Nəməko	duzlu, duzu çox olan (Ab.)
Nəmətkan	bax: nəməkdən (Sal.)
Nənəbizi	uzunsov (Q.). – <i>Mən bağda nənəbizi alça yeməgə gidirəm.</i>
Nərəxər	çox böyük, nəhəng (B.)
Nil	ağac növü adı (A., Ln., M.)
Nimdar	döşəkcə (A., B., İ., Ln., M., Sal., Ş.)

Nimdarçə	bax: nimdar (Q.)
Nimdaş	işlənmiş, köhnəlmiş (B.)
Nimras	yarı yetişmiş (B.)
Nona	toxum əkmək üçün düzəldilən yuva, yer (Br., Ln.)
Nōxarış	yavanlıq (Ab., B.)
Nügah	bol (S.)
Nümri	yağda bişirilmiş, lakin qarışdırılmamış yumurta (B.)

O

Obur	parça, tikə (Ln.)
Ovdan	su toplanmış yer, nohur (Ln.)
Ovələ	su çiçəyi (A.)
Ovyar	çəltik tarlasında suyu bölüşdürən işçi, adam (Ln.)
Ovşələ	gülablı şərbət (Q.)
Ödan	bax: ovdan (Ab.)
Otaşxana	odluq (Ln.). – <i>Samovarın otaşxanası</i> <i>xarab olub.</i>
O^{-u}lə	bax: Ovələ
O^{-u}çin	yarımquru (Ab.)
Oxır	bax: abxur (C.)
Oxur	bax: abxur (Ln., M. Y.)
Öşələ	şərbət (Ab.)
Olatəbirin	paltarkəsdı (Ln.)

P

Payan	avar (Ln.)
Payə	dərəcə (Ln., M., Y.). – <i>O uşağı bu payəyə</i> <i>sən çatdırdın</i> (Ln.).
Payin	tarlanın qurtaracaq hissəsi (Ln.)
Paldava	xörək adı (B.)
Palta	xəmir xörəyinin adı (Ab.)
Panaku	armud növü adı (Q.)

Papi olmamaq	fikir verməmək, əhəmiyyət verməmək (B.)
Papıl	kəkil (Ln.)
Paçabənd	ayaqlıq (Ln., Ş.)
Paça	evin üstündəki orta dirək (S.)
Peydəri	fasiləsiz (B.)
Peydərpey	dalbadal (B.)
Pelemürt olmağ	ölgünləşmək (Ab.)
Pendir piyaz	xörək növü adı (Q.)
Pencəkeş	1. təndir çörəyi (Br., Y., S.); 2. lavaş (ƏB.)
Pesab	çöküntü, qalıq (Ab., B.)
Pesdayı	azuqə, ehtiyat (Ab.)
Pesdeyi	ehtiyat üçün saxlanılan şey, azuqə, qənaət (Ab.)
Pesdeyi eləmək	ehtiyat üçün saxlamaq (Ab.)
Peşdəpeşd	fasiləsiz (C.)
Peşkan	buxarının qabağına qoyulan dəmir təbəqə (Ln.)
Peşkar	həyətyanı sahə, həyət (Br., C., Y.)
Peşovra	ağacda qalan tək-tük meyvə (Y.)
Pəyəndaz	ayaqaltı (Ln.)
Pəlvənd	gəmidə dor ağacını saxlayan iplər (Ln., Sal.)
Pələd	həyət qapısı (ƏB., Ln., M., Sal.)
Pələmird	çox zəif (Q.)
Pəltə	qabgötürən, isti əşyaları götürmək üçün istifadə edilən əski (Ln., M.)
Pələt	bax: pələd (Ln.)
Pəndəm olmaq	şişmək, köpmək (İ., Y.)
Pəndüm olmaq	şişmək (B.)
Pizə	sucaq yerdə bitən bitki növü adı (Ln., M.)
Pərpərə	çəhrənin hissəsi (Y., Sal.)
Pərtözi	yaşıl - pəri-tavusi (B.)
Pəsab	çay puçalı (S., Ş.)
Pəsgəl	avar (Ln.)
Pilək	düymə (Q., C., M., Y.)
Pin	saman xırdası; çəltiyn qabığı (ƏB., C., Ln., Sal., Y.)
Pirkar	doyunca (Sal.)
Pisə	ala (Ln., M.)
Piskəndə	qabığı soyularaq gündə qurudulmuş əncir (B.)

Piçənə	başda yük daşımaq üçün parça (Ln., M.)
Pişkan	bax: peşkan (Ln.)
Pişteküz	ləkin hündür olan kənar hissəsi (Ab.)
Piştə	quru hündür yer, təpəcik (suda) (Ab.)
Pori	balıq növü adı (ƏB.)
Pojə	yamac (Y.)
Pocə	bax: pojə (Y.)
Purna	yarpız (Q.)
Purni	bax: purna (Q.)
Püzə	bax: pizə (Ln., M.)
Püsküri	balaca uçan həşərat (Q.)
Pünə	bax: purna (Ln., M.)
Püskə	ülgüc (Q.)
Püştə	bax: piştə (Ab., B.)
Püşdəban	divarda üfüqi birləşdirici taxta (İ.)
Püşdəvan	bax: püşdəban (İ.)
Püşraz	tezyetişən (qarpız) (B.)

R

Razdar	ağac növü adı (Ln.)
Rasa	sapa düzülmüş qax (Q.)
Restə	2-3 kiloqramlıq bağlı soğan topası (Y.)
Rəvə-rüvə	içalat (Ln.)
Rədçi	iz götürən (C., Y.)
Rəfə	taxça, balaca rəf (M.)
Rığə	tikə, hissə (Y.) - pendir rığəsi. – <i>Bir rığə qəndimiz yoxdi evdə</i> (Y.)
Rizə-rizə	zolaq-zolaq (Ln., M.)
Rız	iz, ləpir (Ab.)
Rıma	təzə, körpə (AB.)
Rısa	sıra, cərgə (B., Ln.)
Ron	bud (M.). – <i>Kələnin bi roni mənimdi.</i>
Rub	alça turşusu (Ln., M.)
Rujgi	quş tutmaq üçün tor (Ln.)
Ruitən	həyasız, davakar (B.)
Rükəş	balıq üzü (Ln., M.)

Ruma bax: **rıma** (B.)
Rutən bax: **ruitən** (Ab.)

S

Sağır yetim, atasız (A., C., Lk., Ln., M.)
Salab selin açdığı dərə (Ş.)
Santur qarmaq (Ln.)
Saravan su anbarı, sututar (M.)
Sarpay toyu, məclisi idarə edən (Q.)
Sarf acıqlı, hirsli (Q.)
Seynə qulplu saxsı qab (C.)
Seynək bax: **seynə** (Sal.)
Serdabə zirzəmi (Q.)
Setrə astarsız pencək (C.)
Səbziküki döyülmüş ət, göyərti və yumurtadan
 hazırlanan xörək növü adı (Ln.)
Səvard tarlanın başlanğıc hissəsi (Ln.)
Sədəf kiçik düymə (Sal.)
Səkəl mişar daşının qırıntısı (Sal.)
Səkəm yarıya qədər doldurulmuş (çuval) (Ş.)
Səl quş ovlamaq üçün tor (Ln.)
Sələpaya havada tor (-səl) qurmağ üçün uzun ağac
 paya (Ln.)
Səlitə həyasız (Y.)
Səngdasdar bax: **dasdar**
Səngisitarə boyunbağıya keçirilən qiymətli qaş-daşın
 bir növü, ulduzdaşı (Lk.)
Sərab abqora, qora suyu (Ln.)
Sərbəsayı danışmaq sayıqlamaq (B.)
Səryan mətbəx (Ş.)
Sərpay bax: **sarpay** (Q.)
Sərpayı bax: **sarpay** (Q.)
Sərqətfə başa örtülən parça (Ab., B.)
Sərdəsi eləmək başdansovdu etmək (B.)
Sərdig qazan qapağı (Q.)
Sərduvağ bax: **sərdig** (Sal.)

Sərə	dolu (Ab.)
Sərəqət	bayır tərəfdən damla divarın arasında qalan boşluq (Q.)
Sərək	ağıldan kəm, gic, axmaq (Ş.)
Sərəkləmək	ağzına gələni danışmaq, yersiz danışmaq (Ş.)
Sərkələf	1. kələfin ucu ; 2. məc. işin başlanğıcı (B.)
Sərgi	tənə, qaxınc (Ab., B., Q., Ln., M., Ş., Y.)
Sərgül	nübar, ilk məhsul (B.)
Sərnigün olmaq	başı aşağı olmaq (B.)
Sərpayi	bax: sərpay (Ab.)
Sərpoy	bax: sərpay (Q.)
Sərpuş	qazan qapağı (Ab.)
Sərtaxti	toyun yeddinci günü gəlini görməyə gələnlərin gətirdiyi hədiyyə (Ab.)
Sərunə	eyni (Ş.)
Sərf	yaman, pis (it) (Q.)
Sərxe	bax: sərpayi (M.)
Sərxei	bax: sərgə (Y.)
Sərxeyir	bax: sərxə (Sal.)
Sərho^u	isti (Ab.)
Səsməgün	səssiz, sakit, dinməz (Ş.)
Səxiş	yeri üç dəfə şumlamaq (B.)
Sibrə	şor su, artıq istilik və bərk küləkdən bitkilərdə törənən xəstəlik (Ab.)
Siv	künc (M.)
Siəzi	kisə (B.)
Siyal	xırda daş (B.)
Siyapır	həyasız (Sal., C., Ş.)
Siyapur	bax: siyapır (B., Q.)
Siyəzi	bax: siəzi (Y., Ln., M., S., Sal., C., Ş.)
Siyək	ölçü vahidi, 2 kq (Y.)
Siyokijə	qaratoyuq (Ln., M.)
Sil I	həsir toxumaq üçün alət (Ln.)
Sil II	nərdivan (İ.)
Silim	bax: sil II (İ.)
Sim	pulcuq (balıqda) (Ln.)
Sinegir	astma (Ab.)

Sinətər	samıbağı (Y.)
Sir	yabanı sarımsaq (İ.)
Sital	sözə baxmayan, nadinc (Q., İ., Y.)
Sılhc	quş adı (Ln., Y.)
Sılfant	balıq torundakı qurğuşun halqa (Ln.)
Sıpa	donuz balası (Q.)
Sıpaya	sacayağı (S.)
Sırd	bax: sil II (M.)
Sırdag	xörək növü adı (Ln.)
Sıf	bax: sital (B.)
Stil	ölçü vahidi 400 q (Lk.)
Sol	xırda, körpə balıq (Ln.)
Soləkafti	quş adı (Ln.)
Soli	bax: sol (Sal.)
Sos	çil, yazqabağı üzə əmələ gələn ləkələr (A., Ln., M.)
Sulasəng	ip bağlamaq üçün yeri olan daş (Ab.)
Suxura	qab (Ln.)
Sülüm	bax: sil II (Ab., B.)

Ş

Şayət	əgər (B., Y., Ln.)
Şamayı	balıq növü adı (B.)
Şana	çoxdişli ağac yaba (Ln.)
Şanə	bax: şana (Ln.)
Şata	çolaq, axsaq (Ln.)
Şax	ağacın böyük budağı (Ab.)
Şācu	baş suayrıcı (Ab.)
Şəbpərə	1. gecəquşu ; 2. yuxusu olmayan adam (Ab.)
Şeynəm	şeh, şəbnəm (Ab.)
Şəbkula	gecə papağı (B.)
Şəkərdan	qəndqabı (B., Q.)
Şəpbəxeyir	təzə doğulmuş uşağa 10-cu gündə ilk dəfə ad qoyulduğu gün (B.)
Şəppələ	bax: şəbpərə 2 (Ab.)
Şəpküləh	bax: şəbkula (M.)

Şəpkülə	bax: şəpküləh (C.)
Şətəl I	nadinc (B., M.)
Şətəl II	yun corab (B., Q., Ş.)
Şiləsər	eyvan (Q.)
Şinəbub	şanapipik (B.)
Şing	yabanı bitki adı (İ.)
Şingilə	itburnu (Ln., M.)
Şipxar	danadışi (qurdu) (Ab.)
Şirava	südlü sıyıq (B.)
Şirəpuz	divarı ağartmaq üçün istifadə edilən bir parça dəri (B.)
Şirəpus	bax: şirəpuz (B., Ln., Ş.)
Şitqur	süd qabı (Ln.)
Şıtni	unu südlə qarışdırıb yağda bişirilən nazik kökə (Ln., M.)
Şıp	səbət (A., Ln., M.)
Şönişin	axşamüstü qaranlığı (Sal.)
Şönişin	bax: şönişin (Sal.)
Şopələ	gecəquşu (B., Ş.)
Şor	sığircin (Ln., M.)
Şox	buynuz (Ln.)
Şubənd	çarıq bağı (Q.)
Şüv	ağacın cavan budağı (Q.)
Şül	əlsiz-ayaqsız, şikəst (Q.)

T

Tağırsağ	dolu (Ln., M.)
Taybət	toqqa (İ.)
Talx	yarımşor su (Sal.)
Tamaza	tavan (Ln.)
Tamasa	boyunduruğun alt ağacı (Q.)
Tarava	göyertidən hazırlanan yemək növü (Q.)
Tasküla	araqçın (B.)
Tasma	küvəc və s. qabların ağzına bağlanan dəri və ya parça (Q.)
Tatavaz	çörəyin qabar çalması (B.)

Taxtabənd	eyvan (B., Q., S., Ş.)
Terə	heyvanın qarın-bağırsağından uzun halda kəsilərək peç üstə bişirilən xörək növü adı (Y.). – <i>Qoyinin qarnından yaxşı terə pişir- mişdim.</i>
Təlh	bax: Təlx
Təlx	acı (M.)
Təməsə	bax: tamaza (Ln.)
Tən	insan və heyvan bədəninin bir üzvü, qarının aşağı hissəsi (Y.)
Tənəbi	böyük yan otaq; qnaq otağı (Ln., M. Y.)
Tənik	nazik (Y.)
Təng	dar, darısqal (B.)
Tizablı	həddən artıq şirin (B.)
Tiləkeşniş	bitki adı (Ln., M.)
Tic	dik, şiş, şişman (Sal., Y.)
Ticab	əhəng suyu (Ab.)
Ticavan	bax: tic (Sal.)
Tiləkeşniş	bax: tiləkeşniş (Ln.)
Tişə	bax: Dişə (S.)
Tov	sürətli, tez-tez, cəld (Y.)
Tökeş	tüstü çıxan boru (Ab.)
To^u	ocaq, buxarı (Ab., B.)
Tul	bataqlıq, palçıq olan yer (S.)
Tumqənəp	bax: qənəptum (Q.)
Tumcar	çəltik şitili yetişdirilən yer (A., Ln., M.)
Tumcarban	şitil yetişdirilən sahənin qarovulçusu (A., Ln., M.)
Tünik	1. nazik ; 2. həssas (Ab., B.)
Tünəki	nazik, həssas (Ab., B., İ.)

U

Urub	meyvə turşusu (Q.)
-------------	--------------------

Ü

Ürbənd	pərdə (Ab.)
Üstel	bitki adı (Ln., M.)

V

Vagirlik//vangirlik eləmək	dəm tutmaq, səsinə səs vermək (Ln.)
Vara	bir tikişlik sap (Ab., B.)
Varunə	avara, məqsədsiz (B.)
Vez	şax, budaq (Y.)
Vel	qıjıotu (A., Lk., Ln., M.)
Vəzəx	qurbağa (Ln.)
Vəgəsirə	yarımçıq doğulmuş (uşaq) (B.)
Vələ	çalınıb sıra ilə yığılan ot (Y.)
Vən	ağac növü adı (Ln., M.)
Vər	1. biçində adamın birdəfəyə biçdiyi yer ; 2. çevrilmiş torpaq şırımı ; 3. pambıq cərgələrinin arası (ƏB., Y.)
Vərdənə	yoğun oxlov (Lk., Ln., M.)
Vərdi	quş növü adı (İ.)
Vərzənə	bax: Vərdənə (Lk., Ln., M.)
Vəcə	1. keçi balası (İ.); 2. körpə arı (Q.)
Vəcələ	yabanı soğan (C., Ln., M., Y.)
Villə	1. sap ; 2. yumaq ip (Ln.)
Vişdənə	küncütə oxşar bitki (yararı deşmək üçün istifadə olunur) (Ln.)
Vırdıvızan	bax: Vurmabizən (B.)
Vurmabizən	qarışıqlıq, vurhavur (B.)

Y

Yava//yavə	pis (Sal., Y.). - <i>Səfər yava danışır</i> (Sal.)
Yağlıpiyaz	soğan qovurması (Q.)
Yandəs	kanalın kiçik qolu (Sal.)
Yek getmək	mübahisə etmək, dalaşmaq(B.). - <i>Oğlun o yəhudi ilə yek gedirdi</i> (B.).

Z

Zağab	qızıl suyu (Ln.)
Zey	sərhəd (Ab.)
Zey	xətt, naxış (qapı yaşmağında) (Y.)
Zəbərdəst	güclü, qüvvətli, pəhləvan (C., B., Y.)
Zəvərdar	qapının üstü (Ab.)
Zəlo	yandırıcı isti (Ln.)
Zərd	quş adı (B.)
Zərdə	kötük (Ab.)
Zərdəpər	balıq növü adı (B.)
Zərdi	sarılıq (Q.)
Zərdov	sarı su (Y.)
Zərdō	bax: Zərdo ^u (Q.)
Zərdo ^u	ayranı qaynadıb süzəndən sonra yerdə qalan su (Q.)
Zərəndaz	zərli baş örtüyü (Ln.)
Zərgend	bitki adı (C.)
Zərgo	1. sarı rəngli tikanlı bitki adı ; 2. çoxdanışan adam (Ab.)
Zivə	paltar sərilən ip (Ab., B., Ln.)
Zing I	salxımın kiçik hissəsi (B., Sal.)
Zing II	«qılça sümüyü, diz sümüyü (B., , Ln., S., Y.)
Zingavara	balaca salxım (B.)
Zir	nəlbəki (Y.)
Ziren	çörək növü adı (Ln., M., Y.)
Zireyn	bax: Ziren (Ln., M., Y.)
Zınq	bax: zing I (Sal.)
Zığab	ıylənmiş su (Sal.)
Zırdənə	yumurta sarısı (Ln.)
Zor	1. yaxşı ; 2. güc, qüvvət (Ab.)
Züvə	bax: zivə (B.)
Züvərdar	qapı üstü (Ab.)

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev İ.H. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə talış dilinin təsiri haqqında. Fonetik və morfoloji təsir // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, № 2, s.57-64.

2. Abdullayev İ.H. Lənkəran şivəsinə talış dilinin leksik təsiri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, № 1, s.38-44.

3. Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivələri // Namizədlik diss., Bakı, 1975.

4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.

5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c., Bakı, 1987.

6. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955.

7. Azərbaycan tarixi. I c., Bakı, 1961.

8. Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında // AFM, I buraxılış, Bakı, 1983, s.73-83.

9. Aslanov V.İ. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi // AFM, II buraxılış, Bakı, 1984, s.38-43.

10. Aslanov V.İ. Azərbaycanda ikidillilik və çoxdillilik (tarix və müasirliyə ümumi baxış) // Nitq mədəniyyəti məsələləri, II buraxılış, Bakı, 1992, s.14-30.

11. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1963.

12. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.

13. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.

14. Vəliyev A.H. Abşeron yarımadası qərb rayonlarının şivələri. Namizədlik diss., 1952.

15. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar: Göyçay keçid şivələrinin leksikası. Bakı, 1960

16. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrində sinonimlər // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı, 1981, s.105-111.

17. Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dili şivələrində sifət kateqoriyasının inkişafı // Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırmalar. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı, 1990, s.20-24.
18. Qarayev A.H. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər. Doktorluq diss., Bakı, 1990.
19. Qəhrəmanov C.V. Əsrarnamə: əlyazmasının fotofaksimile, sözlük və izahatı, Bakı, 1964.
20. Qəhrəmanov C.V., Hacıyeva Z.T. Yusif Məddah. Varğa və Gülşah . Bakı, 1988.
21. Dəmirçizadə Ə.M. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı, 1959.
22. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
23. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Doktorluq diss., Bakı, 1990.
24. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966.
25. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusî. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı, 1992.
26. Əhmədov T.M. Azəri dili ilə tat dilinin qarşılıqlı əlaqəsinə aid bəzi qeydlər (tat dilinin Quba ləhcəsi üzrə) // ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1965, № 6, s.81-89.
27. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1962.
28. Zərinəzadə H.H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.
29. İbrahimov B.M. Mərzə rayonu şivələri. Namizədlik diss., Bakı, 1949.
30. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələrinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında // Azərb.SSR EA Xəbərləri. İctimai elmləri seriyası, 1962, № 11-12, s.71-82.
31. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
32. Yüzbaşev R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları: öçerklər. Bakı, 1972.
33. Məmmədov N.X., Əhmədov T.M. Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə dair // Материалы XI

научной сессии, посвященной итогам научно-исследовательских работ республики за 1973 г. Баку, 1974, с.17-19.

34. Məmmədov N.X. Talışca-Azərbaycanca ikidilliliyin ictimai kökləri barədə bəzi qeydlər // Nitq mədəniyyəti məsələləri, II buraxılış, Bakı, 1992, s.67-73.

35. Məcidova A.B. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsi. Namizədlik diss., Bakı, 1970.

36. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1991.

37. Payızov M.K. Klassik mətnlərlə alınma sözlərin transkripsiyası problemlərinə dair // Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının 70 illiyinə həsr olunmuş klassik mətn və transkripsiya məsələləri elmi-nəzəri konfransının məruzələrinin tezisləri, Bakı, 1987, s.18-20.

38. Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti. Namizədlik diss., Bakı, 1956.

39. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında // Azərb.SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 8, s.41-48.

40. Rəcəbov Ə.Ə. Talışlar // Tolışi sədo qəzeti, 1992, № 1, 2, 3.

41. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, 1961.

42. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965.

43. Talışlı M. Lənkəran şivəsində toponimik adlar // ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, № 6, s.61-66.

44. Talışlı M. Lənkəran şivələri qrupunda saitlərin əvəzlənməsinə dair // ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1971, № 2, s.62-67.

45. Hətəmi N.Z. Fars dili. I hissə, Bakı, 1984.

46. Hacıyev İ. İsmayılı rayonu şivələri. Namizədlik diss., Bakı, 1948.

47. Hacıyev M.İ. Tat dilində Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, 1971.

48. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi. Namizədlik diss., Bakı, 1968.

49. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 1983.

50. Həməzəyev T.B. Yardımlı rayonu şivələrinin lüğətinə dair bəzi qeydlər // Azərb.SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, № 2, s.96-107.

51. Həməzəyev T.B. Azərbaycan dilinin Masallı rayonu şivəsinin lüğətinə dair // ADU-nun Elmi Əsərləri. Dəil və ədəbiyyat seriyası, 1976, № 1, s.61-66.

52. Həsənov B.S. Alman dilində işlənən türk sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri // M.F.Axundov adına APDİ-nin Elmi Əsərləri, XII seriya, 1973, № 3, s.11-18.

53. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.

54. Hüseyni Ə. Avesta da qədim Azərbaycan sözləri // AFM, I buraxılış, Bakı, 1983, s.137-138.

55. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.

56. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı, 1957.

57. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.

Rus dilində

58. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т.III, Л., 1979.

59. Абдуллаев И.Г. О характере и формах проявления двуязычия и многоязычия в Азербайджане: на материале взаимовлияния азербайджанского и иранского языков // Проблемы двуязычия и многоязычия. М., 1972, с.213-217.

60. Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.

61. Алиев И.Г. Мидия – древнейшее государство на территории Азербайджана // Очерки по древней истории Азербайджана. Баку, 1956.

62. Алиев К.Г. К вопросу о языках на территории Азербайджана // Труды Института Истории АН Азерб.ССР, т.XIV, 1960, с.35-36.

63. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1986.

64. Алиева Ф.Г. Тюркизмы в средневековых грузинских источниках (на основе грузинской летописи «Картлис цховреба»). АКД, Баку, 1992.

65. Асланов А.М. Взаимоотношения азербайджанского и цахурского языков: на материале закатальско-кахских говоров. АКД, Баку, 1965.

66. Асланов А.М. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия (социально-лингвистическое исследование). Баку, 1989.

67. Асланов В.И. Иноязычные элементы в казахском диалекте азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков, т.IV, Баку, 1966, с.130-134.

68. Астемирова Ф.Б. Фонетическое освоение русских заимствований в кумыкском языке // СТ, 1974, № 2, с.44-50.

69. Ахмедов Т.М. Лексическое взаимоотношение азербайджанского и татского языков (на материале кубинского диалекта азербайджанского языка и кубинского наречия татского языка). АКД, Баку, 1969.

70. Ахмедов Т.М. Некоторые древнетюркские слова в татском языке // СТ, 1971, № 6, с.69-79.

71. Ахмедов Т.М. Изучение языковых контактов как способ определения ареальных границ диалектов и говоров: на материале восточных групп диалектов и говоров азербайджанского языка // «Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР - всесоюзная тюркологическая конференция, 27-29 сентября 1976 г. Тезисы докладов и сообщений. Алма-Ата, 1976, с.204-207.

72. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (IV-XIV вв.). Баку, 1983.

73. Бажина И. К вопросу о киргизских заимствованиях в русском языке (по материалам художественной и научно-популярной литературы) // СТ, 1972, № 5, с.32-45.

74. Бакаев Ч.Х. Язык азербайджанских курдов. М., 1965.

75. Бакиханов А. Гюлистан-и-Ирам. Баку, 1991.

76. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфсира XII-XIII вв. М., 1963.

77. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I, Спб., 1869.

78. Велиева Г.Г. Лексика восточноапшеронских говоров азербайджанского языка (сравнительно-историческое исследование). АКД, Баку, 1984.

79. Велиева Г.Г. Лексика восточноапшеронских говоров азербайджанского языка (сравнительно-историческое исследование). Канд. дисс., Баку, 1984.

80. Гаприндашвили Ш.Г., Гиунашвили Д.Ш. Фонетика персидского языка. Тбилиси, 1964.

81. Гасанов К.М. Омонимы в диалектах азербайджанского языка // ВДТЯ, т. IV, Баку, 1966, с. 112-116.

82. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, 1986.

83. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование). Т. I, Баку, 1991.

84. Грантовский Э.Р. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970.

85. Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов. Л., 1963.

86. Грюнберг А.Л. К вопросу о языковом взаимодействии: на материале языка североазербайджанских татов // Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР, т. 40, 1961, с. 11-23.

87. Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. АДД, Баку, 1973.

88. Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Докт. дисс., Баку, 1973.

89. Гукасян В.Л. Древние тюркизмы в удинском языке // Известия АН Азерб. ССР. Серия литературы, языка и искусства, 1978, № 2, с. 66-80.

90. Гукасян В.Л. Об азербайджанско-грузинских языковых контактах // СТ, 1980, № 4, с. 22-23.

91. Гулямов Х.К. Узбекско-таджикские языковые связи (лексико-этимологическое исследование). Ташкент, 1983.

92. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.
93. Гусейнов Р.А. Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. Баку, 1960.
94. Джафаров Дж. Персидские слова в современном туркменском литературном языке. АКД, Ашхабад, 1971.
95. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
96. Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов (европеизмы в современном персидском языке). М., 1980.
97. Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования и основные признаки заимствованных слов. АКД, Алма-Ата, 1957.
98. Жаппуев А. Роль соседних языков в развитии земледельческих терминов карачаево-балкарского языка // СТ, 1974, № 3, с.61-65.
99. Звягинцев В.А. Семасиология. М., 1957.
100. Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III-VIII вв. Баку, 1983.
101. Кононов А.Н. Тюркское языкознание в СССР на современном этапе. Итоги и проблемы // Проблемы современной тюркологии: материалы II всесоюзной тюркологической конференции, Алма-Ата, 1980.
102. Короглы Х.Г. Древнетюркские элементы в парфянском эпосе «Аяткар Зареран (к проблеме ирано-тюркских взаимоотношений) // СТ, 1981, № 1, с.49-53.
103. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968.
104. Кубатов А.Б. Лексическое взаимоотношение азербайджанского и лезгинского языков: на материале кубинских говоров. АКД, Баку, 1973.
105. Кубатов А.Б. Взаимоотношения азербайджанского языка и шахдагско-лезгинской группы языков: на материале литературных языков и диалектов. АДД, Баку, 1992.
106. Курдоев К.К. Курдско-русский словарь. М., 1960.
107. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
108. Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. Канд. дисс., Баку, 1989.

109. Мамедов М.А. Лингвистический анализ географических Азербайджана (на материале Ленкоранской низменности). Докт. дисс., Джизак, 1984.

110. Мамедов Н.Х. Взаимовлияние азербайджанского и талышского языков: на материале ленкоранских говоров азербайджанского языка и астаринских говоров талышского языка // Всесоюзная научная конференция по тюркским языкам, 14-18 октября 1969 г. (Тезисы докладов и сообщений). Баку, 1969, с.74-75.

111. Мамедов Н.Х. Шувинский говор талышского языка. АКД, Баку, 1971.

112. Мамедов Н.Х. Значение языковых контактов в формировании диалектов и говоров: на материале азербайджанского и иранского языков // Совещание по общим вопросам диалектологии, истории языка. Тезисы докладов и сообщений (Ереван, 2-5 октября 1975 г.). М., 1973, с.109-112.

113. Мамедов Н.Х. Об иранских лексических заимствованиях в диалектах и говорах азербайджанского языка // Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Всесоюзная тюркологическая конференция, 27-29 сентября 1976 г. Тезисы докладов и сообщений, Алма-Ата, 1976, с.224-225.

114. Мамедов Н.Х. Отражение древнетюркских лексических элементов в талышском языке // СТ, 1980, № 3, с.57-68.

115. Мамедов Н.Х. Значение данных талышского языка в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода // СТ, 1984, № 6, с.15-22.

116. Мамедов Н.Х. Азербайджанско-талышские языковые связи на уровне лексики // АФМ, II бурахылыш, Баку, 1984, с.111-115.

117. Мамедов Н.Х., Мамедов И.Т. Об относительной хронологизации тюркско-иранских языковых контактов // СТ, 1987, № 3, с.44-46.

118. Мамедов Н.Х. Исторические корни азербайджанско-иранских языковых взаимоотношений // СТ, 1990, № 1, с.52-62.

119. Мамедов Т.М. Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV-VII вв.). Баку, 1977.
120. Меджидова А.Б. Ленкоранский говор азербайджанского языка. АКД, Баку, 1970.
121. Миллер Б.В. Талышские тексты. М., 1930.
122. Миллер Б.В. Талышский язык. М., 1953.
123. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. М., 1960.
124. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975.
125. Мусаев К.М. Алтайская гипотеза в свете контактов тюркских языков с языками мира // СТ, 1987, № 4, с.52-59.
126. Мусаев К.М. Тюркско-иранские языковые контакты // СТ, 1989, № 6, с.26-35.
127. Насыров Х. Таджикско-персидские заимствования в уйгурском языке (на материале языка советских уйгуров). АКД, Ташкент, 1972.
128. Оранский И.М. Этимологические заметки // Вопросы иранской и общей филологии (к 70-летию проф. В.Абаева), Тбилиси, 1977, с.216-221.
129. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979.
130. Основы иранского языкознания: древнеиранские языки. М., 1979.
131. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
132. Пейсигов Л.С. Лексикология современного персидского языка. М., 1975.
133. Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика). Т. I и II, М., 1983.
134. Пирейко Л.С. Талышско-русский словарь. М., 1976.
135. Пириев Э.Р. Персидские слова в языке «Книги моего Деда Коркуда (историко-сравнительное исследование). АКД, Баку, 1989.
136. Пириев Э.Р. Персидские слова в языке «Книги моего Деда Коркуда (историко-сравнительное исследование). Канд. дисс., Баку, 1989.

137. Погребова М.Н. К вопросу о связях Восточного Закавказья и Ирана в конце II - начале I тыс. до н.э. // История Иранского государства и культуры. М., 1971.

138. Рагимов М.Ш. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской группы // СТ, 1971, № 2, с.50-58.

139. Рагимов М.Ш. «Дивану лугат-ит-турк Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка // СТ, 1972, № 1, с.75-82.

140. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.III, ч.1, Спб., 1905; т.IV, Спб., 1911.

141. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики персидского языка // Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. М., 1960.

142. Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков. Фонология. М., 1990.

143. Садыгов А.Ш. Язык азербайджанского письменного памятника XVI века – тезкире «Шейх Сефи»: лексика АКД, Баку, 1972.

144. Санжеев Г.Д. О тюркско-монгольских лингвистических параллелях // СТ, 1973, № 6, с.73-78.

145. Смирнова Л.П. Исфаханский говор. Материалы к изучению. М., 1978.

146. Соколова В.С. Очерки по фонетике иранских языков. Ч.1, М.-Л., 1953.

147. Султанов Б.Х. Арабско-персидские заимствования в «Кутадгу-билиг Ю.Баласагуни // СТ, 1981, № 4, с.14-19.

148. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990.

149. Таджикско-русский словарь. М.

150. Туркменско-русский словарь. М., 1968.

151. Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике, т.VI, М., 1972.

152. Ширалиев М.Ш. основные вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР (на материале

азербайджанского языка) // Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М., 1969, с.114-118.

Başqa dillərdə

153. Arnold I.V. The English Word. M.-L., 1966.
154. Bloomfield L. Language. New-York, 1933.
155. Bodrogligety A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. –Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971.
156. Carnap R. Introduction to Semantics. Cambridge, 1942.
157. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd.1-4, Wiesbaden, 1963-73.
158. Groom B. A Short History in English Word. London, 1934.
159. Kesrevi S.A. Nameha-ye Šəhrha ve dehha-ye Iran. Tehran, 1956.
160. Mahmud Kaşgari. Divanü Lûgat-it-türk tercümesi. Ceviren Basim Atalay, I-III, Ankara, 1939-1941.
161. Mackenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. London, 1971.
162. Müller V.K. English-Russian Dictionary. Moscow, 1982.
163. Tolman H.C. Ancient Persian Lexicon and texts. Nashville, 1908.
164. Ullmann S. The Principles of Semantics. Glasgow, 1959.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
--------------	---

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İRAN DİL ƏLAQƏLƏRİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ.....	7
---	---

II FƏSİL. ALINMA SÖZLƏRİN FONETİK-MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	26
---	----

2.1. Alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi	26
2.1.1. Fonematik əvəzlənmələr	28
2.1.1.1. Saitlər sistemində.....	29
2.1.1.2. Samitlər sistemində.....	32
2.1.2. Kombinator əvəzlənmələr.....	33
2.1.2.1. Söz əvvəlində baş verən kombinator dəyişmələr.....	33
2.1.2.2. Söz ortasında baş verən kombinator dəyişmələr.....	34
2.1.2.3. Söz sonunda baş verən kombinator dəyişmələr.....	36
2.2. Alınma sözlərin morfoloji mənimsənilməsi	37
2.2.1. İsim	38
2.2.1.1. Sadə isimlər.....	39
2.2.1.2. Düzəltmə isimlər.....	40
2.2.1.3. Mürəkkəb isimlər.....	42
2.2.2. Sifət.....	43
2.2.2.1. Sadə sifətlər.....	43
2.2.2.2. Düzəltmə sifətlər.....	44
2.2.2.3. Mürəkkəb sifətlər.....	45
2.2.3. Fel	45
2.2.3.1. Düzəltmə fellər	47
2.2.3.2. Mürəkkəb fellər.....	47
2.2.4. Zərf.....	48
2.2.4.1. Sadə zərflər	49
2.2.4.2. Mürəkkəb zərflər.....	49

III FƏSİL. ALINMA SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 50

3.1. Sinonimlər.....	73
3.1.1. Azərbaycan və İran sözlərinin sinonimliyi	74
3.1.2. İran və rus dillərindən alınma sözlərin sinonimliyi	74
3.1.3. İran dillərindən alınma sözlərin sinonimliyi	74
3.2. Omonimlər	75
3.3. Antonimlər	77
3.4. Alınma sözlərin tematik qruplar üzrə bölgüsü.....	77
3.4.1. Bədən üzvlərinin adları	78
3.4.2. Zaman məfhumu bildirən sözlər	78
3.4.3. Təbiət hadisələri ilə bağlı söz və terminlər	78
3.4.4. Heyvan adları	78
3.4.5. Cücü və həşərat adları	78
3.4.6. Ağac adları	79
3.4.7. Bostançılıqla bağlı söz və terminlər	79
3.4.8. Quş adları	79
3.4.9. Balıqçılıqla bağlı söz və terminlər	79
3.4.10. Gəmiçiliklə bağlı söz və terminlər	80
3.4.11. Geyim əşyalarının adlarını bildirən sözlər	80
3.4.12. Zinət və bəzək əşyalarının adlarını bildirən sözlər	80
3.4.13. Meyvə adları	80
3.4.14. Bitki adları:	81
3.4.14.1. Dərman bitkilərinin adlarını bildirən sözlər.....	81
3.4.14.2. Yabanı bitki adlarını bildirən sözlər	81
3.4.15. Yemək, içki, ağartı və s. ilə bağlı söz və terminlər.....	81
3.4.16. Xəstəlik adlarını bildirən sözlər	82
3.4.17. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan alət və onların hissələrini bildirən söz və terminlər	82
3.4.18. Ev, digər tikililər və onların hissələrinin adlarını bildirən söz və terminlər	82
3.4.19. Məişətdə işlənən əşyaların adlarını bildirən söz və terminlər	83

3.4.20. Toy adətləri ilə bağlı sözlər	83
3.4.21. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər	84
3. 5. Toponimlər.....	84
NƏTİCƏ	89
İXTİSARLAR	92
LÜĞƏT	93
ƏDƏBİYYAT	119
MÜNDƏRİCAT	130